

Louise O. Vasvári

New York Stony Brook

Életírás, társadalmi nemek, és trauma¹

Jelen tanulmányom tárgya az interdiszciplináris és rendkívül inkluzív „életírás” (*life writing*) műfaja, amely a műfaji keretek kitágítása révén képes túllépni a hagyományos önéletrajzi kánon korlátain. A korai feminista kritika az önéletrajz hagyományos meghatározását maszkulinistának tekintette, így az eltérő női életpályák sémáihoz igazodva igyekezett újradefiniálni az önéletrajz kánonát, szükségessé jelezve, hogy az „önéletrajz” fogalmának, illetve az általa legitimált műveknek a felülvizsgálatát. Az életírás iránt tanúsított kutatói érdeklődés a XX. század utolsó évtizedeiben támadt fel, nem csupán a feminista kutatások ösztönzésére, hanem az irodalomtudományban és kultúrakutatásban tapasztalható összehasonlító elemzés felé történő elmozdulás miatt is, mely kiegészült az olyan posztmodern témák iránti érdeklődéssel, mint a szubjektivitás, a test, az identitás, az emlékezet, a trauma- vagy a fogyatékos tudományok, illetve egyéb elméleti kérdések mellett az etikai álláspontok és az irodalmi művek esztétikája között fennálló feszültségből fakadó aggályokkal. Ma már az életírás különböző alfajai is nagyobb érdeklődésre tartanak számot, többek között a posztkoloniális elméletek nyomán, illetve olyan kérdéskörök kapcsán, mint a feminizmus(ok), a faj, az etnikum, a társadalmi osztály, a földrajzi elhelyezkedés, az adottságok, és a személyes történelem egyre változó vetületei. Ebben a kontextusban vizsgálom a társadalmi nemesített életírás különböző, traumával kapcsolatos alfajait, többek között a tápláló, a grafikus, a transznacionális, és a posztkoloniális életírást, az autopatográfiát (más néven betegség narratívákat), valamint a háborús életírást.

A társadalmi nemesített életírás definiálása

A „életírást” (*life writing*) mint folyamatosan bővülő műfaji megjelölést először a feminista és a társadalmi nemek tudománya használta, mára azonban egy interdiszciplináris és rendkívül inkluzív fogalommá vált, amely magában foglalja a narratívák számos formáját, illetve megkérdőjelezi és elmosza többek között a történelem, a fikció, a dokumentáció, az (ön)életrajz, a szóbeli tanúságtétel, a napló, a levelezés, illetve a feljegyzések közötti általános műfaji

---

¹ A tanulmány a CEU, Institute for Advanced Study 2015–2016, Senior Core ösztöndíjának támogatásával készült.

határokat. Az életírás tágabb értelemben vonatkozhat továbbá a személyes töltetű történetmondásra, illetve bizonyos szemifikcionális szövegekre, mint például az önéletrajzi regény (autofikció) vagy a *Bildungsroman* egyes változatai, illetve számos egyéb szövegre és műfajra, beleértve a nem hivatásos és nem irodalmi műfajokat is (ld. Jolly 2001a; Bolaki 2011; Rak 2004; Smith and Watson 1996). A korai feminista kutatásokat összegző, *Essays on Life Writing* című kötetben Marlene Kadar (1992a, 152) az életírást úgy határozza meg, mint „olyan dokumentumtöredékekből álló műfaj, melyben az író az életből, vagy saját személyes tapasztalatából merít, akár fikcionális, akár nem fikcionális a mű, bár általában inkább az utóbbira fókuszálunk, mivel az számunkra 'élethűbbnek' tűnik.” A *Reading Autobiography: A Guide to Interpreting Life Writing* (2001) [Önéletrajzi Olvasókönyv: Életírás-értelmezési kalauz] című, jelenleg a legátfogóbb és legújabb kritikai bevezetőnek számító kötetben Sidonie Smith és Julia Watson szabatos megfogalmazásában az életírás „különböző, valamely egyén életének alakulásával foglalkozó nem fikcionális írásokra használatos gyűjtőfogalom” (17). A *Reading Autobiography* bővített második kiadásában (2010) Smith és Watson az eredeti ötvenkettő helyett hatvan különböző alfajt különböztet meg az életíráson belül, melybe többek között beletartozik az autofikció, a *Bildungsroman*, a napló, a genealógiai történetek, a feljegyzések, a levelezés, a börtön narratíva, a háborús memoár, a rabság narratíva és a tanúságtétel is — ám még ez a lista is további bővítésre szorulna. A *Tracing Autobiography* (2006) [Az önéletírás nyomában] című kötetben Marlene Kadar et al. arra hívja fel a figyelmet, hogy önéletrajzi töredékek nem várt helyeken, különböző médiákban és valószínűtlennek tűnő dokumentumokban is előfordulhatnak, mint például a deportálási lista, a valóságshow, a weboldalak, a chat szobák, vagy az ismertebb irodalmi műfajok. Az általános műfaji határok tágítása által az életírás képes túllépni a hagyományos önéletrajzi kánon korlátain, ennél fogva elutasítja a személyes művek irodalmi érdemeit figyelmen kívül hagyó bírálatokat, illetve Smith és Watson szerint kikerüli „a [hagyományos] önéletrajz ideológiától terhes kategóriáját... melyben gyakran a maszkulinista ideológia határozta meg a műfajok formai és ismeretelméleti tartalmát” („New Genres” 18). Ráadásul, amíg az önéletrajz hagyományosan retrospektív műfaj, addig az életírás pusztá fogalma is az élet folytonosságát hangsúlyozza, így többek között a trauma túlélők történetei számára is tágabb teret kínál.

Marlene Kadar (1992a) nyomon követi, hogy a politikai és irodalmi mozgalmak előrehaladásával hogyan változott az (ön)életrajzi írások megítélése, illetve feltárja a nyugati önéletrajz- és életírás teljes történetét, beleértve a fogalom folyamatos átalakulását. (Erről lásd még James Olneyt, aki továbbra is a (peri)autográfia kifejezést használja, bár figyelmeztetem az olvasót, hogy ő elsősorban kanonizált férfi önéletrajzírókkal foglalkozik.)

Olney szerint az önéletrajzírás kényszere az emberiség egyik mély és univerzális impulzusa, tehát az emlékezet és a narratíva, az emberi tudat e két fő jelensége az emberi lét két meghatározó feltétele. Olneyhoz hasonlóan Paul John Eakin is tartózkodik az életírás kifejezés használatától, helyette az én-narratíva, sajátélmény, és identitás narratíva fogalmakat használja. Eakin ezeket nem pusztán irodalmi műfajoknak tekint, hanem egy olyan életen át tartó folyamatnak, melyben az egyén magáról és másokról alkotott narratívái által folyamatosan formálja saját identitását. A *How Our Lives Become Stories: Making Selves* (1999) [Miként válik életünk történetté: Én-alkotás] című korábbi művét részben átdolgozó *Living Autobiographically: How We Create Identity* (2008) [Önéletírásszerűen élni: Miként teremtyük meg identitásunkat] című kötetében Eakin az „élő önéletrajz” univerzális jellegét és adaptív értékét hangsúlyozza, vagyis a narratív identitás folyamatos formálását és olyan művészi formába öntését, melynek segítségével megragadható az idővel folyamatosan változó én. Eakin többek között a mindennapi én-narratíva számos példáját mutatja be, például a 2001. szeptember 11-i terrortámadások után a *The New York Times* című lapban az életüket vesztett emberek gyászjelentéseit („Portraits of Grief”), Facebook bejegyzéseket, és online randevú oldalakat. Eakinhez hasonlóan Smith és Watson (1996; 2009; 2014) is az önéletrajz mindennapi formáit kutatja, bár ők ezt „hátsókereti etnográfának” nevezik, mely egyebek között olyan jelenségeket foglal magában, mint a talk show, a DNS géntérkép, a társkereső hirdetések, a kórtörténetek, a szakmai önéletrajzok, az elvesztett pénztárca, amellyel egy egész identitás is elvész, valamint a blogok, önetnográfiai filmek és a videók. A digitális életírás, a digitális (ön-)publikálás és a memoárok adásvétele, illetve a virtuális szociális fórumokon történő online önkifejezés számos újdonsült formájának elterjedésével egyre több ember folytat valamilyen formában önéletrajz-írási tevékenységet (ld. Smith and Watson 2010; Guðmundsdóttir 2014; Thumin 2012).

Mivel a korai feminista kritika az önéletrajz hagyományos meghatározását maszkulinistának ítélte, igyekeztek oly módon újradefiniálni a kánont, hogy az magába foglalja a férfiak életpályájától eltérő női életutakat is, így Brodzki és Celeste Schenk már 1988-ban, az általuk szerkesztett *Life/Lines: Theorizing Women's Autobiography* [Élet/utak: A női önéletírás elmélete] című kötetben közel ötven nő életírását mutatták be különböző formákban. Smith és Watson, akik hasonló módon arra törekedtek, hogy a női tapasztalatok széles skáláját mutassák be anélkül, hogy a „női önéletrajz” egyetemességet sugalló fogalmához folyamodnának, két jelentős szerkesztett kötetet adtak ki, a *Decolonizing the Subject: The Politics of Gender in Women's Autobiography* (1992) [A szubjektum dekolonializálása: Genderpolitika a nők önéletírásaiban], és a *Women, Autobiography, Theory: A Reader* (1998) [Nők, önéletrajz, elmélet: Szöveggyűjtemény] című köteteket, habár egy évtizeddel később a „New

Genres” már arra mutatott rá, hogy a „női önéletrajz” mára idejétmúlt fogalommá vált (17). Caren Kaplan, a *Decolonizing the Subject* egyik szerzője egy érdekes szöveggel előállva a „törvényenkívüli műfaj” (*out-law genre*) kifejezést javasolta, amely életírási prototípus a kulturálisan elfogadott sémákon kívül alkotó nők, illetve az etnikai kisebbséghez tartozó és emigráns írók műveit öleli fel. Hozzá hasonlóan Leigh Gilmore (1994) is úgy véli, hogy az „önéletrajz” fogalmát nem érdemes külön műfajként fenntartani, és helyette az „autobiografikák” (*autobiographics*) kifejezést javasolta az olyan nem kanonikus női önreprezentációkra, melyek túllépnek az önéletrajz maskulinista definícióján. Az általa szerkesztett *Women’s Life-Writing: Finding Voice/Building Community* (1997) [Női életírás: A saját hang megtalálása/közösségépítés] című kötetben Linda S. Coleman arra mutat rá, hogy a női életpaszttalokat kíméletlenül marginalizáló társadalmi nemi normák a nők magánéletének narratíváit is elhallgattatták, mivel történelmi és kritikai elfogultsággal viseltettek olyan „személyes” műfajokkal szemben, mint a napló, a feljegyzések, vagy a levelezés (5). A „Towards a Geography of Women’s Life Writing” (2003) [A női életírás földrajza felé] című cikkében Cynthia Huff különös hangsúlyt fektet a feminista kutatók azon, az 1960-as évektől folyamatosan folyó törekvésére, hogy feltárják és archiválják a korábban marginalizált vagy elveszettnek vélt női életírásokat. Ezen törekvések nyomán a kutatás új hangokat volt képes megszólaltatni, melyek felfedték és megtámadták a kánon önkényesen felépített rendszerét és a műfajok hierarchiáját, ezzel is rámutatva, hogy az „önéletrajz” fogalmának és az általa legitimált műveknek a felülvizsgálata szükséges. Huff ezen felül arra is kitér, hogy a posztkoloniális elmélet nyomán, illetve többek között a feminizmus(ok), a faj, az etnikum, a társadalmi osztály, a földrajzi elhelyezkedés, az adottságok, és a személyes történelem egyre változó vetületei miatt ezek a szempontok egyre hangsúlyosabbá válnak, így a műfaj traumatikus és politikai dimenzióinak rekonstruálásához szükség van arra, amit Huff „az életírás új geográfiájának” nevez (15). Suzette A. Henke (1998) az életírást pszichoanalitikus keretbe helyezve felvetette, hogy az életírás „írásterápiaként” is funkcionálhat, amely „a traumatikus élmény ki- és átírásának” folyamata (xii). Ennek kapcsán talán a legátfogóbb projekt Richard Freadman *This Crazy Thing a Life: Australian Jewish Autobiography* (2007) [Ez az őrült valami, az élet: Ausztrál zsidó önéletírás] című munkája, egy olyan trauma tudományokhoz kötődő rendszerezett korpusz, amely megközelítőleg háromszáz könyvhosszúságú művet tartalmaz, főként idős túlélő amatőr íróktól, akik túlnyomó többsége nő.

Az életírás iránt tanúsított kutatói érdeklődés a XX. század utolsó évtizedeiben támadt fel, nem csupán a fent említett feminista kutatások ösztönzésére, hanem az irodalomtudományban és kultúrakutatásban

tapasztalható összehasonlító elemzés felé történő elmozdulás miatt is, valamint ennek kapcsán az olyan posztmodern témák iránti érdeklődés nyomán, mint a szubjektivitás, a test, az identitás, az emlékezet, a trauma tudományok fejlődése, vagy a fogyatékosági tanulmányok, illetve egyéb elméleti kérdések mellett az etikai álláspontok és az irodalmi művek esztétikája között fennálló feszült kapcsolatból fakadó aggályok következményeként is. Az életírás etikai vetülete kapcsán Kadar (1992a) arra hívja fel a figyelmet, hogy az életírás fogalma kettős jellegű, ugyanis egyszerre műfaji és kritikai gyakorlat, melyek közül az utóbbi különösen hasznos lehet a tények és a fikció között elmosódó határok elemzésekor az olyan önéletrajzi írások kapcsán, mint a napló, a levelezés, vagy a memoár. Kadarral szemben G. Thomas Couser különbséget tesz az irodalmi memoárok és a fikció etikai kérdéskörei között, szerinte ugyanis a regényírók jogi és etikai korlátait nem gátolják, amíg egy memoár megírásakor a műfaj élethűsége korlátot szabhat az író művészi törekvéseinek (79). Ebben a kontextusban Couser olyan etikailag megkérdőjelezhető, hamis és félrevezető memoárokat vizsgál, mint Benjamin Wilkomirski *Fragments: Memories of a Wartime Childhood* (1996) [Töredékek: Háborús gyermekkori emlékek] című műve, melyben a svájci nem zsidó származású író gyermekkorú holokauszt túlélőnek adta ki magát, illetve az igazságpolitika bizonytalan esetei Rigoberta Menchú *testimonio* című művében, amely elvileg egy fiatal guatemalai quiche indián nő személyes élettörténete, aki az életírás ezen alfaján keresztül a bennszülött guatemalaiakra irányuló katonai agresszióval szembeni marginalizált női ellenállásnak adott hangot (Arias and Stoll 2001; Beverley 2004; M. Smith 2010). Susan Egan az önéletrajzi csalás számos esetét vizsgálja, így az etnikai csalást, a magukat jogfosztott kisebbségnek kiadó fehérek írásait, illetve valódi holokauszt túlélők által írt hamis holokauszt memoárokat is.

Az életírás fenti példáihoz hasonlóan szintén megbízhatatlanok és etikailag megkérdőjelezhetőek azok a női politikai elítéltektől származó szóbeli vallomások, melyeket más írástudó nők foglaltak írásban, hogy ezeket később saját fikcionális történeteikbe ágyazzák; ezeket María Mercedes Andrade is vizsgálta a „Women Writing for Other Women in Colombia’s Armed Conflict” [Nők írásai nőknek Kolumbia fegyveres konfliktusa idején] című cikkében. Szintén érdemes etikai szempontból összehasonlítani különböző, a második világháborús traumák kapcsán született női életírásokat, melyek főként a háború alatti nemi erőszakkal foglalkoztak, mint például az Anonyma néven kiadott *Eine Frau in Berlin: Tagebuchaufzeichnungen vom 20. april—22 juni, 1945*, avagy magyar kiadásban *Egy nő Berlinben (Naplójegyzetek)*. Ezt a memoárt eredetileg 1954-ben angol fordításban adták ki, német nyelven pedig csak négy évvel később látott napvilágot, de nem Németországban, hanem Genfben.

A könyv megjelenését akkoriban sokan támadták Németországban, így az író 2001-ben bekövetkezett haláláig nem került újra nyomdába; végül 2003-ban, német nyelven adták ki újra. Az *Eine Frau in Berlin* eredetileg azért vált hírhedtté, mert az író a nemi erőszakot nyers, minden szentimentalizmust nélkülöző módon írta le, valamint azzal is foglalkozott, hogy milyen káros volt ez a német férfiak pszichéjére, melynek kapcsán sok német elvből elutasította a napló által kínált valóságot. 2003-ban ismét nagy port kevert fel az író, mikor kérése ellenére halála után felfedték a személyazonosságát. Marthe Hillers (1911–2001) franciául és oroszul beszélő újságíró volt, mely hitelesítette történetét, azonban az is kiderült, hogy mind Hillers, mind a szerkesztője, Kurt Marek kisebb náci kiadványokban is publikált, közvetve megerősítve James Mark állítását, miszerint a nemi erőszakra szóló vallomás lényegében politikai töltetűek. Végezetül az életírás etikai kontextusában lásd Kunt Gergely „A Female Adolescent Bystander’s Diary and the Jewish Hungarian Holocaust” (2014) [Egy serdülő lány naplója és a magyar zsidók holokausztja] című cikkét, melyben egy erősen antiszemita gondolkodású fiatal lány naplójának tükrében vizsgálja a magyar holokauszttal kapcsolatos különböző nézeteket.

Az utóbbi évtizedekben az életírás populáris formáinak tömeges piaci elterjedése jelentősen felgyorsult, egyrészt azért, mert manapság a nem fiktív írás általában nagyobb forgalomnak és olvasottságnak örvend, mint a fikció, másrészt a populáris traumakultúra rohamszerű áruba bocsátása és fogyasztása tükröződik a vallomásos életírás leggyorsabban terjeszkedő műfajában is. A *Popular Trauma Culture: Selling the Pain of Others* (2011) [Népszerű trauma-kultúra: Mások fájdalmának kiárusítása] című könyvében Anna Rothe úgy érvel, hogy a szenvedés és álszenvedés memoárok, azaz a „trauma giccs” és „trauma camp” a klisészerű és melodramatikus áldozat/elkövető holokauszt-diszkurzus által kínált paradigmákra épül (erről lásd még Mendelsohn 2010). Smith és Watson azonban kevésbé kritikusan rámutat arra, hogy a vallomásos életírás számos formájában megfogalmazódik a politikai elnyomás és népiártás áldozatainak nevében való felszólítás a válaszdadásra, ezért nem meglepő, hogy a vallomásos írást sürgető belső kényszer könnyen kizsákmányolóvá válik (1996, 134). Paula S. Fass viszont pozitívan ír a memoár demokratizálásáról, szerinte ugyanis ez korunk egyik leglényegesebb műfaja, amely betekintést nyújt abba, hogyan éljük meg ma a történelmet azáltal, hogy a jelen készítésének élve különböző megnyilvánulási módokon keresztül vizsgáljuk, definiáljuk és magyarázzuk saját énjünket. A *But Enough About Me: Why We Read Other People’s Lives* (2002) című kötetében [Legyen elég belőlem: Miért olvassuk mások élettörténetét] Nancy K. Miller a memoár elburjánzását inkább a tanúságtétel látványosságával, illetve a narcizmussal magyarázza, szerinte ugyanis a

memoár „egy élmény rögzítése a másokkal való közösség reményében”, mert egy önéletrajzi aktus legalább két résztvevőt feltételez, tehát azért olvasunk mások életéről, hogy többet tudjunk meg önmagunkról (507). Miller az egyéni életeket és azok szociokulturális kontextusát vizsgálja, akárcsak Julie Rak, aki szerint a különböző személyes történetek elterjedése azt segíti elő, hogy az olvasók az egyéni tapasztalatokon keresztül megérthessék a fontosabb társadalmi eseményeket, és ezáltal megragadhassák a nyilvános vagy politikai szféra és a magánszféra közötti egyensúlyt.

A traumatudomány az 1990-es évek óta különösen összefonódott a társadalmi nemek és az életírás kutatásával. Marienne Hirsch és Valerie Smith a *Signs* különszámához írt bevezetőjében („Feminism and Cultural Memory: An Introduction”) például rávilágít, hogy a szexuális erőszakról és a nőkkel szembeni erőszakkal szülő feminista írások, illetve a holokauszt írások központi kérdései közé tartozik az emlékezet, a trauma, valamint az emlékek átörökítése a családban és a társadalomban. Ebben a kontextusban fogalmazzák meg a kérdést, miszerint az egyéni és csoportos történelem és identitás kifejezése során miben tér el az emlékeket közvetítő és/vagy szemtanúként átélő nők emlékezési gyakorlata a férfiakétól. Az „Autobiographical Times” (2000) című cikkében Susannah Radstone is rámutat arra, hogy a nők én-írása (ahogyan életük is) gyakran eltér az elfogadott hagyományos (férfi) önéletrajz modelljétől, mert stílusa töredékesebb, többdimenziós, idősíkjá kevésbé hangsúlyos, nem egységes, így összehasonlításban lebecsülik értékét és érdemeit. Radstone éppen ezért az általa „marginalizált ellentörténeteknek” (*marginalized counter-histories*) nevezett jelenség vizsgálatát javasolja, mivel ez által az elfeledett történetek, például a munkásosztálybeli vagy etnikai kisebbséghez tartozó nők önéletrajzai ismét a történelem részévé válhatnak. Estelle Jenilek korai úttörő feminista kritikáját idézve (*Women's Autobiography*) Radstone úgy érvel, hogy amíg a férfi önéletrajzírás legproduktívabb időszakai egybeesnek a nagyobb történelmi eseményekkel, addig a nők élettapasztalatai és az ezek nyomán született önéletrajzaik nem illeszkednek ehhez a történelemhez. Míg ez általában igaz, ugyanez nem mondható el a háborús életírásról, mely a jelen tanulmány utolsó fejezetének témája lesz.

A traumával kapcsolatos társadalmi nemesített életírás újabb formái: Autopatográfia, tápláló életírás, transznacionális életírás, grafikus életírás, és posztkoloniális életírás

A társadalmi nemesített életírás traumatudománnyal összefonódott és rohamosan fejlődő alfajai terápiajellegű írásformák. Ezek közé tartozik az

autopatográfia (egyes szám első személyben íródott betegség és fogyatékoság narratívák), az intergenerációs életírás, illetve a társadalmi osztály, a faj, az etnikum, és a társadalmi nemek kérdéseit feszegető életírások, különös tekintettel a holokauszt és más háborús események túlélőire, az emigránsokra, illetve egyéb transzkulturális és posztkolonialis szubjektumokra. Lényegében minden egyes felsorolt területen a legnagyobb számú életírás nőktől származik (Couser 1991; Vasvári 2009a). Jelen tanulmány további része számos példát kínál a traumával kapcsolatos társadalmi nemesített életírás fent említett alfajaira.

Couser (2016) párhuzamot von az autopatográfiaik vagy betegség narratívák terjedése, illetve az egymást követő polgárjogi mozgalmak között: míg a nők egyenjogúságáért folytatott küzdelem a mellrákkal és egyéb, főként nőket sújtó betegségekkel kapcsolatos narratívákat támogatta, addig a meleg mozgalom a „felvállalás” (*coming out*) narratívák hangjait erősítette fel. Az életírás ily módon megtestesült alfajainak narratív hatalma ráadásul időről időre hathatós ellendiszkurzust kínál az orvosi, a szexuális, és egyéb domináns narratívákkal szemben (Jolly 2001a; 2001b; 2001c; ld. továbbá Hilton 2015 az önvágásról). Az autopatográf életírás ezen felül a nők többszörösen traumatizált identitását is feltárja, mint például Audre Lord (1934-1991) *The Cancer Journals* [Rák-naplók] című könyve (1981). Lorde mellrákban és később májrákban szenvedett, végül az utóbbiban halt meg, és könyvében fekete lesbikus feministaként vizsgálta a betegségről, kezelésről, fizikai szépségről és protézisről alkotott nyugati nézeteket. A protézis és a plasztikai sebészeti beavatkozás elutasítását nem csupán a beteget felemelő terápiás aktusként, hanem politikai aktusként is értelmezte (Al-Zubi 2007). A nők hatalomtól való hatványozott megfosztása kapcsán érdemes összehasonlítani Susan Miller *My Left Breast* [A bal mellem] című feminista tragikomikus autopatográf előadásszövegével, melyben a következőképp írja le magát: „egy egymellű, menopauzális zsidó biszexuális lesbikus anyuka vagyok, és én vagyok korunk témája, a felkapott ügy... egy bestseller vagyok...” (De Shazer 1; Carr 89–92; Wilson 2016). Egy neves kutató és jó barátom, Suzanne Fleischmann (1948–2000), a Berkeley Egyetemen az újlatin filológia doktora, ötvenegy évesen leukémiában halt meg. Élete utolsó éveiben megalkotta az egyedülálló orvosi életírás mint akadémiai tanulmány műfaját, ezidáig ugyanis hematológiai kurzusokon vett részt vendéghallgatóként, így elsajátíthatta az orvosi közösség nyelvhasználatát, és megtapasztalhatta annak a betegre tett hatását is. Betegként és nyelvészként az orvosi terminológia szemantikáját vizsgálta, és erről mindig egyes szám első személyben írt, példa erre „I Am..., I Have..., I Suffer from...: A Linguist Reflects on the Language of Illness and Disease” [Vagyok..., van..., szenvedek tőle...: egy nyelvész reflexiói a betegség nyelvhasználatáról] című cikke is (1999; ld. még Fleischman 1998). Azonban

az autopatográf életírás talán legelevenebb példája Susan Gubar (1944–) elismert feminista irodalomkritikus mélyen megrázó *Memoir of a Debulked Woman* [Egy megoperált nő feljegyzései] című műve (2012), melyben előrehaladott petefészekrákjáról ír, arról, hogy műtét során több belső szervét is eltávolították. Művében felidézi, hogy diagnózisa után szinte azonnal jegyzetelni kezdett, mivel rádöbbsent, hogy saját maga és a túlélés érdekében kénytelen lesz a következő könyvét a petefészekrákkal kapcsolatos tapasztalatainak szentelni. Az 1940-es években Virginia Woolf azt hitte, hogy az ő generációja női írói szerénységük és szemérmességre való hajlamuk miatt képtelenek lesznek elmondani a női testtel kapcsolatos tapasztalataikat. Gubar maga is túl sok olyan rákról szóló történettel találkozott, amely igyekezett elkendőzni az igazságot, így eldöntötte, hogy meg kell írnia saját, őszinte történetét a betegségről, illetve a családjában előforduló öngyilkosságra való hajlamról (Wilson; Errico).

A feminista kutatás ma már olyan jelenségeket is vizsgál, melyeket valaha privát és triviális mivoltuk miatt nem vettek figyelembe, például az újságkivágásokat tartalmazó albumokat (*scrapbooks*), a hímzéseket, kötéseket, mintadarabokat, illetve olyan verbális, nem irodalmi diszkurzus formákat, mint a levelezés, a versek, a naplók, vagy a receptek. A magánszférába utalt nők számára ugyanis ezek mind azt a célt szolgálták, hogy „megírassák egy nő életét” (Heilbrun, idézi Bower 1997). Ebben a kontextusban újraértékelték a recepteket és receptgyűjteményeket is, melyek epizodikus, anekdotikus, nem kronologikus, és gyakran közösségi társadalmi nemesített életírásokká léptek elő. A kutatók ezen felül azt is vizsgálják, hogy ezek a háztáji rítusok hogyan formáltak egyes nők irodalmi írásait és életírását. Ezzel kapcsolatban egy korai tanulmányomban az ételről szóló, illetve recepteket tartalmazó életírásokat *tápláló életírásnak* neveztem (*alimentary life writing*). Az általam kínált definícióban a „tápláló” alatt nem csupán az ételt magát értem, hanem mások táplálását, így átvitt értelemben az emberi kapcsolatot is. Anne Goldman szavaival élve a főzés a kultúra metonímiája, a (főként női) szeretet és vágyról való írás metaforája. A receptek megosztása a szóbeli történetmondásban gyökerezik, tehát alkalmat kínált a nőknek történeteik megosztására, és a személyes történetek és emlékezések által a közösségen belüli identitásuk megszilárdítására. Az étel körül forgó kommunikáció kapcsán Lynne Ireland (1981) felvetette, hogy a receptkönyvek nem csupán kulturális dokumentumok, hanem bizonyos szempontból közösségi életrajznak is tekinthetőek. Ann Romines (17) magyarázatában ugyanis a háztáji rítusok és háztáji nyelv gyakran láthatatlanok azok számára, akik nem tanulták meg azok olvasatait. Lásd például Linda Murray Berzok *What Family Recipes Tell Us About Who We Are and Where We Have Been* (2011) [Mít tudhatunk meg a családi receptekből magunkról és az életünkről] című könyvét, melyben különböző

etnikai közösségekből származó nők recepteket és történeteket cserélnek egymással, ezzel is alátámasztva, hogy a receptek az egyének és a közösségek identitását tükrözik. Berzok a recepteket különböző tágabb témakörök szerint rendszerezte, ezek között szerepelt többek között a nő mint a női háztáji és családi hagyományok őrzőjének nosztalgikus történetei, a barátság, a kapcsolatteremtés, vagy az érzelmi egyensúlyra való törekvés. Berzok munkáját az inspirálta, mikor anyja halála után több száz annotált receptet örökölt, amiről így nyilatkozott: „egyes nők naplókat hagynak hátra, az anyám meg recepteket” (xvi). Hozzá hasonlóan Diana Tye folklórkutató is úgy olvasta anyja receptjeit, mint egy naplót, melynek során a régi annotált receptkártyák nyomán felvázolhatta anyja portréját, és rajta keresztül a huszadik század derekának háztáji kultúráját is. Még érdekesebb tragikus magyar kapcsolata miatt Daniela Blei a „Recipes From My Argentine Grandmother” [Argentíniai nagymamám receptjei] (2015) cikke, ahol elhunyt nagyanyja receptjeiről írt, melyek megtöltöttek egy teljes töredezett lapokból álló, vajfoltokkal tarkított füzetet. Blei azt a találó észrevételt teszi, hogy „a receptekkel teleírt füzetek nem annyira az általuk kínált ízek, mint inkább azok miatt a történetek miatt érdekesek, amiket elmesélnek” (16). Blei elbeszéli, hogy frissen összeházasodott nagyszülei, Lola és Lajos mint hagyták el Prágát 1948-ban dédnagymamája, Flora kíséretében, és hogy mindhárman túléltek a holokausztot, de a család összes többi tagja elpusztult. Végül Buenos Airesben telepedtek meg, ahol a nagymamája receptesfüzete az argentin *matambrito* (hideg marharolád) receptjével indít, melyet az argentin szokásoknak engedelmességedve franciasalátával javasol tálalni, de a helyi fogás után már kelet-európai diótorta és gyümölcslepény következik benne, és a Imperial Torte receptje, mely egy tucat tojássárgáját és egy bögre vaját igényel. De Lola receptjei mint konyhaművészeti szövegek egy további történetet is tartalmaznak, történetet az elvándorlásról és arról, hogy a bevándorlók számára az étel az egyik módja annak, hogy a múltra emlékezzenek, és hogy Lola újra megerősítse magát abban, ami: zsidó, európai és argentin, jó szakács, de nem rendkívülien jó. Blei végül arra a következtetésre jut, hogy a nagyanyja receptjei nem annyira önmagukért érdekesek, hiszen a legtöbbjük semmitmondó és régimódi, hanem inkább azért, mert ezek a receptek a nagyanyja életrajzával azonosak, hiszen megmagyarázzák, hogy ki volt ő, és hová tartott, a kárpátokbeli faluból a Confiteria Orientalba.

Az autopatográfiával szemben a tápláló életírás első pillantásra nem kötődik olyan hangsúlyosan a traumához, illetve a betegség narratívákhoz, azonban a nők életírásában az ételkészítés gyakran segít a főszereplőnek a fájdalom és a reménytelenség leküzdésében, illetve a konyhai feladatok elvégzéséhez szükséges koncentráció nehéz körülmények között bizonyos komfortérzetet kínál. Számos modern egyes szám első személyben írt női

narratíva kezdődik úgy, hogy a főhős életének változásait stressz és depresszió kíséri, és hogy ilyen helyzetekben az ételkészítés, mint a szexuális és társadalmi nemi identitás szimbóluma gyógyító erővel bír (Andrievskikh 2014; Vasvári 2015a). A tápláló életírás számos példája a nők személyes és családi traumák feldolgozására irányuló igényéből és ebből kifolyó belső tusájából fakad, mint például az anya elvesztése, a szülői elutasítás, a hűtlenség, válás, a migráció és a lakóhely kényszerű elhagyása, háborús traumák (erről bővebben később), és az emigrációban egy új személyes és közösségi identitás kialakítása. Azonban az ételről való beszélgetés, illetve lehetőség esetén a háború alatt, például hadifogolytáborokban vagy koncentrációs táborokban íródott tápláló életírás nem csupán egyéni tevékenység vagy a nosztalgia egy válfaja, hanem a koncentrációs táborok fogolykultúrájának fontos és állandó mindennapi komponense is.

A manapság kiadott életírások legfontosabb alfajai kétségkívül a *transznacionális életírások* csoportjába tartoznak, melyben az emigránsok, kivándoroltak, menekültek, migránsok, számkivetettek és második generációs etnikai csoportok életírása és tapasztalata szorososan összefonódik a potenciális traumával. Bár mindkét nemtől ismerünk ilyen életírásokat, többségüket mégis nők írták. Susan R. Suleiman (1996) szerint a számkivetettség a múlt század – és látszólag már az új század – egyik kiemelkedő történeti jelensége, ezért áll olyan gyakran az egyéni és kulturális identitásról szóló elméleti reflektálások fókuszában. A modern nyugati kultúra maga is nagyrészt transznacionális szubjektumok terméke, akik migránsként traumatikus módon kénytelenek voltak saját kulturális emlékezetüket egy új kulturális közegbe integrálni. Példaként lásd Madelaine Hron *Translating Pain: Immigrant Suffering in Literature and Culture* (2009) [A fájdalom fordításai: Migránsok fájdalma az irodalomban és a kultúrában] című kötetét a migráció ellennarratíváiról, melyek aláássák a sikeres migráció mítoszát, és helyette a múlt traumáitól szenvedő migránsok kényszeres helyváltoztatását és áttelepítését hangsúlyozzák, akik „mindig csak volt önmaguk kísérteties árnyékában, eredeti otthonuk kulturális nyelvében maradnak életben” (39–40). Számos példa áll rendelkezésünkre, köztük Dagmar Drewniak (2015) cikke, melyben az identitás politikáját vizsgálta két magyar kanadai nő memoárján keresztül. Lásd továbbá Tsu-Ching Su írását egy kínai női memoárról, melynek írója többszörös migráción és áttelepítésen esett át Észak-Kínától Dél-Kínáig, majd a két háború után végül Tajvanban települt le. Ide sorolható még Louise O. Vasvári (2015a; 2015b; és bővített magyar változatban 2016) két cikkét a fent már említett, szinte kizárólag nők által kultivált tápláló életírás (vagy étel memoár) egyre terjedő műfajáról, melynek központi kérdése az, hogy az étel, az ételkészítés, és a mások táplálása milyen identitásformáló hatással bír, és hogyan segít megőrizni az egyén kulturális örökségét, különösen a háború és a kitelepítés traumatikus eseteiben.

Bár az ilyen életírás esetenként kizárólag az egyén anyai ágára vagy etnikai családi ágára koncentrálnak, Vasvári szerint gyakoribb a migráció és a háború traumájából eredő életírás, különösen a holokauszt életírásban, ám ezen felül az első, a második, vagy akár a harmadik generáció traumatikus transznacionális életírásában is közrejárászik.

Bizonyos tekintetben elmondható, hogy a transznacionális életírás során a kulturális memória és a második generációs nyelvcsere gyakran ugyanolyan bonyolult lehet, mint az első generáció helyzete, így az eredmény időnként egy hibrid, „dupla hangú” (*double-voiced*) életírás, melyben a kollektív etnikai emlékezet és az egyéni emlékezet párbeszédet folytat egymással (ld. például Browdy; Wong). A dupla hangú életírás, melyet Bella Brodzki (2001) a veszélyeztetett narratívák intergenerációs és interkulturális átadásának nevez, egyfajta fordítási tevékenységnek tekinthető, melynek során a gyermek, legtöbbször a felnőtt lánygyermek olyan traumatikus történetet mesél el, amelyet a szülő képtelen volt. A fenti kifejezéshez hozzátehetnénk még a „[második generációs] megmentett életírás” (*salvaged life writing*) fogalmát, melynek során a szülő szóbeli vallomását vagy nem publikált írását szó szerint megmentik, mielőtt elveszne. Lásd például Vasvári (2009b) cikkét, melyben számos második generációs nő olyan írásait vizsgálja, melyek az anyjuk holokauszt traumáiról szólnak, illetve Sharon D. Raynor „African American Masculinity in the Wartime Diaries of Two Vietnam Soldiers” (2015) [Afro-amerikai maszkulinitás két vietnámi katona háborús naplójában] című cikkét, melyben apja kiadatlan naplójáról ír.

A transznacionális életírás bizonyos formái egy másik, különösen fontos és innovatív életírási kategóriába is besorolhatóak, ez a grafikus memoár vagy grafikus narratíva, illetve Gillian Whitlock elnevezésében az „autografika” (*autografics*) (2006, 976), de nevezhetnénk egyszerűen *grafikus, képregényes életírásnak* is. Ez a hibrid vagy kevert médiaforma először Art Spiegelman *Maus* (1986, 1991) című művével vált híressé, melyet ő maga „képregény keveréknek” nevezett (*commix*). Művében egy holokauszt és második generációs narratíva két hangja szólal meg az író holokauszt túlélő apjával való nehéz kapcsolatának bemutatása, illetve apja élettörténetének kibontakozása során, miközben anyja túlélésének története hiányzik, mert annak öngyilkosságát követően férje megsemmisítette minden írását – örökre elhallgattatva őt. A képregény hagyományosan alacsonyrendűnek tekintett műfaját szándékosan súlyos témákhoz felhasználó képregényes narratíva a traumatikus társadalmi nemi, szexuális, és családi kapcsolatok komplex történetét eleveníti meg, illetve ezeket gyakran a földrajzi áttelepítés és a háború szélesebb körű traumáival ötvözi, melyek intergenerációs kihatását a védtelen gyermek szemszögéből történő narráció szemlélteti, valamint az a tény, hogy az írók túlnyomó része nő (ld. például Watson 2008; Cvetkovich

2008; El Rafaie 2012; Davis 2007). Ilyen szempontból különösen fontos Hillary L. Chute *Graphic Women: Life Narrative and Contemporary Comics* (2010) [Képiró nők: Élettörténet és a kortárs képregény] című kötete, amely tanulmány keretében a korunkban egyre terjedő, de kevésbé vizsgált, nők által írt képregényeket elemzi, mivel ezekben előtérbe kerül a női test innovatív reprezentációja is. Chute szerint a feminista képregény- és memoárirók „a testet a lapra helyezik át” (26).

A képregényes életírásról különösen fontosak a leszbikus, és a háborús, beleértve a holokausztról szóló képregényes életírások. Az elsősé a legismertebb példa Alison Bechdel *Fun Home: A Family Tragedy* című műve (2006), [Vidám otthon: Családi tragédia] mely az író diszfunkcionális családi életének krónikája, képregény az érzelmi bántalmazásról, az öngyilkosságról, saját, szexualitását „bevalló” (*coming out*) történetéről, valamint bezárkózott, temetkezési vállalkozó és melegségét titokban tartó apjával való kapcsolatáról, a ravatalozóról mint otthonról, melyet a benne élő család csak Móra Háznak nevezett (Cvetkovich 2008; Rohy 2010; Warhol 2011; Zehelen 2015). A holokausztról szóló képregényes életírás fontos példája magyar származású Miriam Katin (1941-) *We Are on Our Own* [Magunkra maradtunk] című munkája (2006), egy grafikus memoárként megalkotott kettős életrajz a három éves Katinról és anyjáról, akik túlélését Spiegelman *Maus* című művéhez hasonló, többszintű, szavakat és képeket ötvöző metanarratíva beszéli el. Katin művében kendőzetlenül ír az bujdosásuk során anyját ért szexuális erőszakról, aki törvénytelen gyermekével bujdosó parasztasszonynak adta ki magát a vidéki Magyarországon. Az író elmeséli, hogyan erőszakolta meg és ejtette teherbe anyját egy, a zsidó identitását felfedező német tiszt, később pedig a szovjet orosz katonák által elkövetett fosztogatásról és nemi erőszakról is részletesen ír. A *Maus*-szal szemben, amely egy második generációs fiú és az apja közötti kapcsolatról szól, Katin az anya-lánya kapcsolatról és közös tapasztalataikról ír. Katin minden szentimentalitást nélkülözve, egy gyermek kíméletlen pontosságával festi le a történeteket, pedig erről szóló első könyvének megírásakor már hatvanhárom éves volt. Munkája tágabb értelemben életírásnak is tekinthető; 2013-ban *Letting Go* [Elengedni] című művében megírta a történet folytatását saját Egyesült Államok-beli migráns életéről, a múlttal való megbékélésről, és az emlékezet és a jelen valóság közötti egyensúly kereséséről.

Amikor képregényes életírásról beszélünk, szükséges megemlítenünk, hogy bár a Spiegelman írta férfi-központú *Maus*-t tartják a műfaj megalkotójának, az elsőség érdeme ténylegesen Charlotte Salomon berlini zsidó művészé (1917–1943), aki több műfajt ötvözve expresszionista gouache-okból alkotta meg *Leben? Oder Theater?* című [Élet? Vagy színház?] önleletrajzi sorozatát. Salomon 1941 és 1943 között, tehát két évig bujdosott Dél-Franciaországban,

Villefranche sur Mer városban, ahol alkotói láztól égve több mint ezer egyedi munkát készített, melyeket szöveggel, feliratokkal, és áttetsző vízfestékekkel rétegezett. Művei tragikus családi életéről szólnak, a vérfertőzésről és az egymást követő női öngyilkosságokról, majd a bujdosás során megélt saját rögeszmés szerelmi afférjáról. 1943 októberében elfogták és deportálták Auschwitzba, ahol négy hónapos terhesen gázkamrába küldték (Steinberg – Bohm-Ducher 2006; Schults – Timms 2009). Salomon szó szerint „lefestette életét;” ez a címe a Marry Lowenthal Felstiner által Salomonról írt életrajzának is: *To Paint Her Life* (1994). Bár a művész meghalt, rendkívüli munkája csodával határos módon túlélte őt, és mostanra kiállításra is került, igaz, kizárólag a zsidó közösség által fenntartott helyszíneken tekinthető meg.

Amíg a képregényes memoár gyakran összefonódik a transznacionális memoár tágabb kategóriájával, addig a *posztkoloniális életírás* ennél is tágabb kategóriája a migráció, globalizáció, és terror időszakának életnarratíváit vizsgálja. Bart Moore-Gilbert (*Postcolonial Life Writing*, 2009) [Posztkoloniális életírás] és Philip Holden (*Autobiography and Decolonization*, 2008) [Önéletírás és dekolonializáció] szerint ez azért szükséges, mert az önéletrajzi tanulmányokban eluralkodó eurocentrizmus képtelen tükrözni az etnicitás és az új „nemzeti önéletrajz” fontosságát, melyben a szöveg a korábbi koloniális világ által kínált identitások megújítására épül. A posztkoloniális életírás szempontjából különösen releváns Gillian L. Whitlock *Soft Weapons: Autobiography in Transit* (2007) [Szelíd fegyverek: Az önéletírás átváltozása] című műve, amely posztkoloniális elméletet és a feminizmus harmadik hullámát ötvözve, amellet érvel, hogy az életnarratívák „sokkal szorosabban kötődnek a történelemhez, a politikához, és a háborús konfliktusokhoz, mint ahogyan azt korábban a világ minden pontján fellelhető önéletrajzokról gondolták” (76). Whitlock a különböző, terror elleni harccal kapcsolatos szövegekben fellelhető életírásokat vizsgálja Irántól Afganisztánig, a menekült narratíváktól az autoetnográfiaig, melyek olyan kevésbé reprezentált harmadik világbeli nők aktív tevékenységére irányítják a figyelmet, mint az afgán nők vagy a női tudósítók háborús memoárjai. Az utóbbival kapcsolatban érdekes még Li Guo írása (2015) a kínai hadseregben szolgáló nőkről a nacionalista északi hadjárat és más katonai konfliktusok idején, valamint Andrade szövege (2015) a kolumbiai fegyveres konfliktusok idejéből származó, börtönökben keletkeztetett női vallomásokról. Christopher Kocela tanulmánya (2015) két női írónak a vietnámi háború nyomán írt transzbuddhista életírásáról szól, mely műfaj mind a posztkoloniális életírás kategóriájába, mind a spirituális önéletrajz klasszikus kategóriájába beleillik. Ez utóbbi a történelem során női műfajjává vált, és az egyén életfogytiglan tartó küzdelméről szól, hogy megtalálja a végső valóságot, amely a gonoszság, a szenvedés és a halál árnyékában is értelmet ad az életnek (Leigh 2000). Végső példaként meg kell említenünk

Steven Jobbit tanulmányát (2015) Fodor Ferenc geográfus 1917-es geobotanikai felfedezőkörútjáról származó terepnaplójáról, amely első látásra nem az életírás kiemelkedő példája, azonban posztkoloniális elméleti szemszögből figyelemreméltó, hiszen Fodor projektje egy jóval tágabb ausztriai-magyar maszkulinista és imperialista feltérképezési fantázia része, amely a Balkánok etnikai és geopolitikai terének „feminizálására” épült. Ahogy többek között Smith és Watson is rámutat, az életírás szorosan egybevághat a társadalmi nemesített pozicionalitásokkal és kapcsolatokkal (2009, 13).

Társadalmi nemesített életírás, háború, és trauma

Ahogy fentebb már említettem, Radstone szerint a klasszikus férfi önéletrajzzal ellentétben a női életírások csak úgy, mint a női élettapasztalatok, nem kötődnek klasszikus történelmi korszakokhoz. A személyes traumával kapcsolatos életírások egy részénél talán így is van, azonban a háborús trauma nem egyéni rendellenesség, hanem a személyes, társadalmi, kulturális, történelmi, és politikai erők komplex kölcsönhatásának társadalmi nemesített terméke. (Ld. Hunt 2010, 120; továbbá Higonnet „Authenticity” [2002] című cikkét a trauma narratívák problematikus jellegéről, illetve a háborús narratívákon belüli központi szerepükről). A legnagyobb XX. századi konfliktusok alatt és után a nők valószínűleg ugyanannyit írtak, mint a férfiak, gyakran életírás formájában is, ám munkájukat nem vették kellőképpen figyelembe. (Ld. Vasvári [2006; 2009a; 2009b; 2012; 2014] tanulmányait a női túlélők holokauszt életírásának előtérbe kerüléséről.) A történelem ismétli önmagát a közelmúltban történt katasztrófák nyomán, mint például a kambodzsai népirtás, amelyről nem rég Bunkong Tuon készített tanulmányt (2015).

Paul Fussell *The Great War and Modern Memory* (1975) [A nagy honvédő háború és a modernkori visszaemlékezés] című munkájával kapcsolatban Victoria Steward rámutatott, hogy Fussell a kulturális emlékezethez való hozzájárulások terén nem vette figyelembe a nők tapasztalatait, így az első világháború az ő szemében „csupán arra korlátozódott, ami a nyugati fronton a férfiakkal történt” (ld. Tylee 1990). Steward hangsúlyozza, hogy a feministák azon törekvése, hogy a nők háborús tapasztalataira felhívják a figyelmet, nem a férfiak szerepét kérdőjelezi meg, hanem arra irányul, hogy kitágíthassuk a háborús tapasztalat fogalmát, mégpedig olyan egyének és csoportok bevonásával, akik tapasztalatait eddig nem vizsgálták részletesen. Miriam Cooke és Angela Woolacott az általuk szerkesztett *Gendering War Talk* (1993) [A háborús történetek neme] kötetben, valamint Cooke *Women and the War Story* (1997) [Nők és a háborús történet] című könyvében az első világháborútól a vietnámi háborúig bezárólag vizsgálta a női és férfi háborús

tapasztalatokat. Munkájukban rávilágítottak arra, hogy a történelem során rögzült háborús mítoszok a nők kirekesztésén, illetve a nők szerepének leegyszerűsítésén, azaz a pacifista vagy hazafias édesanyák hamis dichotómiáján alapultak, ezáltal pedig a „háborús történet” műfaja továbbra is kizárólag a férfiak kiváltsága maradt. Carol Acton a *Grief in Wartime Diaries: Private Pain, Public Discourse* (2007) [Fájdalom a háborús naplókban: Személyes fájdalom, nyilvános diszkurzus] című kötet „War and Grief at 'Home'” illetve „War and Grief at the 'Front'” fejezeteiben társadalmi nemi nézőpontú elemzést kínál a háborús írásról és a női írásról alkotott vélekedésről, mely szerint a nők csupán a hátországból siratják az elesetteket.

Már korábbi háborúkkal kapcsolatban is rendelkezünk a nők háborúban való aktív szerepvállalásáról tanúskodó női írásokkal. Lásd például Kimberly Harrison nemrég kiadott tanulmányát (2013), melyben több mint száz amerikai ültetvényes nő naplóját, és ezeken keresztül a konföderációs nemzeti identitás kialakulásában vállalt szerepüket vizsgálja. A XX. században a háború előtti szüfrazsett mozgalomnak köszönhetően a Nagy Háború után felvirágzó regényiparban számos női modernista regényíró jelent meg. Virginia Woolf, Katherine Mansfield és H. D. számos munkája, a két világháború között megjelenő női írók (többek között Vera Brittain és Charlotte Delbo) munkáihoz hasonlóan, gyakran ön/életrajzi gyökerekre épült, mint ahogy a női holokauszt túlélők és lányaik, valamint a második világháború megerőszkolt áldozatainak memoárjai is (ld. Klein 1997; Raitt – Tate 1997; Usandizaga – Kendam 2001).

Nem meglepő, hogy a XX. század során a nők egyre nagyobb szerepet vállaltak a háborús írás terén, hiszen a társadalmi nemek és a műfajok szempontjából a háború mindig is mélyreható átalakulást eredményezett, főként azért, mert a háborúk egyre súlyosabban érintették a civil lakosságot. Az első világháborús elhalálozási rátákban a civil lakosság 20%-ban volt jelen, míg a második világháborúban a civil áldozatok száma szinte háromszorosa volt a harctéren elesettek számának, mivel egyre inkább elmosódott a harci zónák és biztonságos zónák, az otthon és a front, a front és a hátország közötti vonal. Ezt tárgyalja például Cynthia Simmons és Nina Perlina tanulmánya (2005), amely a háborúskodás történetének egyik legsúlyosabb ostroma, a kilencszáz napos, 1941 szeptemberétől 1944 januárjáig tartó leningrádi ostrom alatt íródott női életírásokat vizsgálja. A tanulmány jól illusztrálja az ostrom társadalmi nemesített jellegét, hiszen a bekerített áldozatok túlnyomó része nő, illetve gyermek volt.

A női írásokban számos kérdés merült fel a társadalmi nemek újradefiniálásával kapcsolatban, hiszen a háború alatt és után a nők szerepe, illetve társadalmi és politikai identitása is jelentősen változott, különös tekintettel a társadalmi nemek kapcsolatának háború alatti és utáni

újrászerveződésére. Az életírásnak a háború nyomán megjelenő új alfajai között szerepelnek a civil és katonai ápolónők, orvosok, mentőautó vezetők és más orvosi személyzet életírásai (minden háborús övezetből, társadalmi osztályból és nemzetből, beleértve a börtönorvosok életírását is), valamint a háborús övezetben tevékenykedő női tudósítóktól, harcoló nőktől, hadifoglyoktól, női terroristáktól, és a háborús nemi erőszak áldozatául esett nőktől származó életírások is. Az utóbbi ezen felül magába foglalja az egyéni és tömeges nemi erőszakot, valamint a kényszerprostitúciót, beleértve a hadsereg berkein belüli prostitúciót is. Az orvosi személyzet által írt háborús életírás mint „talált tárgy” egy különösen szívbemarkoló példája Acton legújabb tanulmánya Mary Morris ír ápolónő naplójáról, amit véletlenül fedeztek fel az Imperial War Museum munkatársai, s mely, Acton közreműködésével, a normandiai partraszállás hetvenedik évfordulóján került kiadásra, mivel Morris is ekkortájt került Normandiába. Bár az ápolónőknek szolgálatteljesítés közben tilos volt naplót írniuk, Morris 1940-től 1946-ig vezette naplóját, mely fontos betekintést nyújt az ápolónők szerepébe mind a harcvonalon, mind a hátszágban. A naplóban a háború borzalmait Morris romantikus életének személyes részleteivel keverednek, így teremtve egyensúlyt e két világ között, ezért is nevezte Acton a naplót „Nagyon személyes naplónak” (*A Very Private Diary: An Irish Nurse in Wartime* [2014], ld. továbbá Higonett 2001; 2002; Gallagher 1998; Hallett 2007; Fell – Hallett 2013; Lee 2006; Kaplan 2001; Ngunyen 2005; Vasvári 2012; Ward 2000; Glynn 2013; Moon 1997; Stetz – Oh 2013; Acton – Potter 2015).

A korábbiakban az életírás új formái kapcsán már több szó esett a tápláló életírásról és a nemi erőszakról szóló életírásról, azonban a háborús időszak kontextusában érdemes visszatérni mindkettőre. A tápláló életírással kapcsolatban ajánlanám “Nem és emlékezet a táplálkozási élettörténet-írásokban a holokauszt idején és után” című cikkemet (2016), mivel itt csupán egyetlen magyar példára szorítkozom. 2013-ban Czingel Szilvia folklórkutató és zenetudós szerkesztésében jelent meg Endrei Istvánné Weiss Hedvig (1914-2012) *Szakácskönyv a túlélésről* című könyve. A Centropa szervezet, amely a közép- és kelet-európai zsidóság életét kutatja a múlt századfordulótól napjainkig, felkérte Czingelt, hogy gyűjtsön szóbeli visszaemlékezéseket zsidó túlélőktől, és a projekt során 2007-ben Weiss-szel is készített egy interjút. Az interjú alatt Weiss meg akarta mutatni Czingelnek a flódnai receptjét, a jellegzetes zsidó ételek egyikét, melyet annak idején anyjával együtt készítettek, azonban amikor kinyitotta a polcán lévő szakácskönyvet, egy miniatűr kézzel írott háborús szakácskönyv esett ki a lapok közül. A könyvecske 1945 óta lapult a kötetben, mint ahogy sok más elfeledett családi archívumban kallódó gyűjtemény is teszi mind a mai napig. A fent említett kötet szóbeli visszaemlékezéseket tartalmazó részében Weiss története is szerepel, aki

Budapesten a Nagycsarnok közelében lakott, így akkori élete jól példázza, milyenek voltak a középosztály mindennapjai Budapesten a két világháború közötti időszakban. A történet későbbi részében Weiss a háborús tapasztalatokról beszámolva elmondta, hogy férjével csak pár hetet tölthetett együtt, mert később a munkaszolgálat során nyoma veszett. Amikor 1944. november 9-én Weissnek is jelentkeznie kellett a deportálási gyűjtőpontként is szolgáló budai téglagyárnál, szállítóeszközök híján hazaküldték a többi deportálásra ítélttel együtt, hogy jöjjön vissza másnap, azonban Weiss akkori lakóhelyének házfelügyelője feljelentette a rendőrségen, mondván, hogy megszökött a helyszínről. Weiss 1944 decemberében négy másik éhező zsidó nő társaságában érkezett meg a Wiener Neustadt melletti Lichtenwörthre. Az ottani lágerben 2500 nő lakott, és bár Lichtenwörth nem számított szó szerint haláltábornak, az ott tartózkodók állandó éhezésnek voltak kitéve, és gyakran két vagy három napig nem kaptak enni. Más táborokhoz hasonlóan főként krumpli héjból, vagy takarmányként természetett marharépból főzött levest kaptak. Weiss magyarázata szerint a nők saját családjuk történeteit is elmesélték a receptek diktálása során, és azért kérték fel őt a lejegyzésükre, mivel volt nála papír és ceruza, és tömör volt a kézírása: „Én csak írtam, nagyon apró betűkkel, hogy elég legyen a papír. Nem volt szempont, hogy milyen típusú ételeket írunk. Ami éppen eszünkbe jutott...” Weiss összesen 149 receptet írt le, de állításával ellentétben a kutatás során kiderült, hogy mégiscsak volt egy bizonyos logika az éhező nők által választott és lediktált receptek láncolatában, bár ez akkoriban nem tűnt fel nekik. Ugyan mindenféle ételfajta előfordul a közép-kelet európai gasztronómiát tükröző kötetben, többségük azonban különösen gazdag, illetve édes fogás. A térség ételkultúrájának megfelelően sok tejfölt írtak elő a receptek, valamint az is feltűnő, hogy hiányoznak a levesek és főzelékek, helyettük számos desszert, zsíros étel, valamint húsos és krumplis étel szerepel. Egyik étel sem kóser, bár akad közöttük zsidó recept is, mint például a tüdős hurka. Sajnálatos módon Czingel csak Weiss halála után tudta kiadni a *Szakácskönyvet*.

Az *Eine Frau in Berlin* [Egy nő Berlinben] című naplóval és az életírás etikai kérdéseivel kapcsolatban már esett szó a háború alatti nemi erőszakról szóló életírásról, mivel a napló írója arról is írt, hogy 1945-ben hogyan erőszakolták meg tömegesen a német nőket a szovjet katonák (Pöttsch 2012; Schwartz 2015). Anonyma gyakran írt ironikus hangvétellel, azonban a nemi erőszakkal kapcsolatban kizárólag olyan eufemizmusokat használt, mint a *Schändung* [‘megszégyenítés, meggyalázás’]. Az *Eine Frau in Berlin*, illetve a napló alapján készített film az egyetlen olyan háborús nemi erőszakról szóló életírás, amely tudományos szempontból feldolgozásra került, pedig számos írott vallomásról tudunk, melyek a szovjet katonák német nőkön elkövetett nemi erőszaktételéről szólnak, igaz, többségük kizárólag német nyelven érhető

el (Nieden 1993). Említésre méltó Gabriele Köpp (1930-2010) 1945-ös naplójának töredékei alapján írt, *Warum war ich bloss ein Mädchen: Das Trauma einer Flucht 1945* [Miért csupán egy lány voltam én: Egy menekülés traumája, 1945] című memoárja, melyet a szerző nyolcvan éves korában, közvetlenül a halála előtt adott ki. Az író szerint csak harminc évvel a történetek után, a pszichoterápia során volt képes fokozatosan visszaemlékezni saját kálváriájára, és a nemi erőszakról írt életírását egyfajta írásterápiának tekintette. Amikor anyja tizenöt évesen arra kényszerítette Köppöt, hogy meneküljön el otthonról, még nem tudott semmit a szexről, így amikor azt hallotta, hogy a szovjet katonák meg akarják erőszakolni a nőket (*vergewaltigen*), fogalma sem volt, hogy ez mit jelent. Hamarosan, 1945 januárjában és februárjában két héten belül többször is megerőszakolták, mikor idősebb nők ismételtén őt vetették oda a nemi erőszakon átesett áldozatokra vadászó katonáknak. Amikor Köpp tizenöt hónappal később visszatért anyjához, az anyja nem akarta hallani, min ment keresztül a lánya. A (háború alatti) nemi erőszak társadalmi stigmája miatt a nőket folyton hallgatásra és tagadásra kényszerítették, így a legtöbb ehhez hasonló történet a hallgatásba veszett, vagy ha elmondták, akkor az áldozatok személyes beszámolóik helyett gyakran férfiak jegyezték a történeteket. Lásd például Günter Grass félig önéletrajzi elméleti írását az emlékezetről, melynek címe *Beim häuten der Zwiebel* [Hagymahántás közben] (2007). Ebben Grass leírja, hogy anyja és lánytestvére nem volt hajlandó beszélni arról, hogy mit tettek velük az orosz katonák, azonban végül a testvére megjegyzése alapján kiderült, hogy az anyja annak idején felajánlotta magát a lánya helyett, s lett tömeges nemi erőszak áldozata.

Magyarországi vonatkozásban Polcz Alaine *Egy asszony a fronton* című regénye (1991) volt az első háborús nemi erőszakról szóló életírás. Polcz könyvének első része az alkoholista és mentálisan ingatag első férjétől elszenvedett házastársi bántalmazásról szól, míg a második részben részletekbe menően ír arról, hogyan erőszakolták meg többször is őt, anyósát, és számos más nőt a szovjet katonák az egyre váltakozó hadifronton (Vasvári 2011). Polcz leírásából jól kitűnik a traumatikus esemény hatására a test és elme között beálló filmszakadás, amely során a túlélők teste megdermed és saját traumájuk külső szemlélőivé válnak. A traumatikus esemény következtében időérzékük lelassul, pillanatnyi paralízis, vagy eszméletvesztés történhet: „Nem mozdultam. Azt hittem, ebbe belehalok. Persze nem hal bele az ember. Kivéve, ha eltörik a gerincét, de akkor sem azonnal. Hogy mennyi idő telhetett el és hányan voltak, nem tudom.” Mint Köpp esetében, Polcz számára is az volt a legnagyobb sértés, amikor szabadulása utána visszatért Budapestre, ahol a rokonainak fogalma sem volt, min ment keresztül, ezért kérdezték, hogy megerőszakolták-e, és amikor Polcz igennel felelt, ízléstelenül viccelődtek, hogy hányszor erőszakolhatták meg. Vacsora után

anyja félrevonta Polczot, majd figyelmeztette, hogy ne csináljon „ilyen csúnya vicceket”, mert még elhiszik, amire Polcz azt felelte:

- Anyukám, ez igaz!... Azt mondtátok, itt is elvitték a nőket.”
- Igen, de csak azokat, akik kurvák. És te nem vagy olyan... Kislányom, mondd, hogy nem igaz!
- Jó, mondtam -, nem igaz; csak úgy vittek el, betegeket ápolni. (155)

A háború alatt szovjet katonák által megerőszakolt magyar nők eseteiről lásd továbbá Kováts Judit *Megtárgadva* című kötetét (2012). E közösségi tanúvallomás során huszonhárom vidéki nővel készítették interjút, akik a háború borzalmairól és a nemi erőszakról beszéltek, majd az interjúkat egyes szám első személyben írt narratívába ágyazták, egy nyolcvanhárom éves nő élettörténetének részeként. Ahogyan a mű címe is mutatja, olyan narratívákról van szó, melyek középpontjában a háború alatt nemi erőszak tagadásának és elhallgatásának története áll.

A zsidó nőktől származó, háború alatti nemi erőszakról szóló életírások, melyekben a náciktól, koncentrációs táborokban, bujdosás közben, vagy szovjet katonáktól elszenvedett nemi erőszaknak állítanak emléket, egyelőre kevésbé kutatottak, mint a (feltehetően nem zsidó) német és magyar nők tömeges megerőszakolásáról szóló írások. Példaként szerepeljen itt Radnóti Miklós özvegyének, Gyarmati Fanninak (Radnóti Miklósné) a *Naplója*, amely csak 2014-ben jelent meg, mivel a szerző, aki százkét éves korában halt meg, kizárólag halála után engedélyezte annak kiadását. Gyarmati eredetileg azért írt naplót, hogy hagyományos írófeleség módjára férje költői ambícióját támogassa, tehát a napló egyfajta irodalomtörténeti krónikaként szolgált volna, azonban egyben holokauszt krónikává is vált, melyben részletesen leírja, hogyan erőszakolta meg egy szovjet katona, valamint megemlít egy korábbi esetet is, melyben megerőszakolta „a kis mongol múltkor.” Erdemes összehasonlítani Susan Varga mesteri életírásával, melynek címe *Heddy and Me* (1994), és anyja holokauszt alatti életéről szól, amikor Susan még csecsemő volt, illetve családja háború utáni emigrációjáról Ausztráliába, ahol a történetük végül összefonódik Susan saját (leszbikus) élettörténetével. Anyja elmondta Susannak, hogy őt, lánytestvérét, és anyját több szovjet katona egy szobába terelte, ahol egyszerre erőszakolták meg mindhármukat, és hogy később anyja hat hónapon át „konszenzuális” kapcsolatot tartott fenn egy tiszttel a család védelme érdekében. Miriam Katin, a már említett, 2006-ban megjelent képregényében leírta, hogyan bántalmazta szexuálisan és ejtette teherbe anyját egy német tiszt, és hogy ezután egy részeg szovjet katona is megerőszakolta (Vasvári 2009a; 2009b). E történetekből is világos, hogy minden nő potenciális áldozat volt, azonban legtöbbjük nemi erőszakról szóló története a hallgatás és tagadás miatt továbbra sem ismert.

Emellett tanúskodik Zahava Stessel (született Szász Margit) magyar holokauszt túlélő dokumentumfilm jellegű mesteri életírása, a *Snowflowers: Women in an Airplane Factory, Markkleeberg, Germany* (2009) (nemrégén magyarul is kiadták *Hóvirágok. Magyar zsidó nők Markkleebergben, egy repülőgyárban* címmel [2016]). Stessel, akit 1944 áprilisában deportáltak Abaújszántóról Auschwitzba, 1300 magyar lány és nő sorsáról ír, akiket 1944 augusztusában elvittek kényszermunkára Markkleebergbe, ahol egy Junkers gépgyárban dolgoztak. Voltak, akik szerencsésen túléltek az 1945. áprilisi halálmenetet és felszabadultak, azonban még sok veszély leselkedett rájuk az úton. A túlélők tudtak arról, hogy sok lányt megerőszakoltak és néhányat meg is öltek, de „nem akarták a nevük megadásával beszennyezni az emléküket és a jó híriüket... mert a házasságon kívüli szexuális aktus szégyennek számított, akkor is, ha az illető áldozat volt” (274–5).

Ahogy a már említett példák is mutatják, számos, a nők háborús életírásáról szóló eredeti kézirat, valamint a nők háború alatti helyzetéről szóló kutatás csak később, az utóbbi pár évtizedben jelenthetett meg. Az Ardener, Armitage-Woodward és Sciana által nemrégén kiadott *War and Women Across Continents: Autobiography and Biographical Experiences* (2016) [Háború és nők különböző kontinenseken: Önéletírás és életrajzi események] című kultúrantropológiai orientáltóságú kötet családi és történeti feljegyzésekre, illetve szemtanúk vallomásaira építve mutatja be a háború nőkre tett hatását mind a hadseregben, mind a civil társadalomban, és teszi ezt különböző konfliktusok bemutatásával, a kenyai Mau Mau felkeléstől a Burmában, Ruandában, Kambodzsában és Afganisztánban folyó konfliktusokig. A *Chinese Comfort Women: Testimonies from Imperial Japan's Sex Slaves* című kötetet (Peipei Quo et al. 2014) [Kínai örömlányok: A császári Japán szexrabszolgáinak története] tizenkét, egyes szám első személyben rögzített és szexuális rabszolgasággal kapcsolatos vallomást tartalmaz olyan kínai túlélőktől, akiket a japán katonai megszállás során hurcoltak el szülővárosaikból. Külön említést érdemel két másik cikk a női életírásról, mivel olyan életírásokat vizsgálnak, melyek két nő teljes élettörténetét tartalmazzák, és akik háborús veszteségei átívelnek a XX. század legjelentősebb korszakain. Tsu-Chung Su cikkében (2015) Pang-Yuan Chi epikus spirituális életírását vizsgálja, aki nyolcvanegy évesen kezdett el írni, hogy feltérképezze saját élettörténetét Kína, valamint később a diaszpóra és a tajvani száműzetés háború sújtotta modern történetében. Ilana Rosen cikke, „The War Memoirs of Rachel Maccabi” (2015) pedig a cionista Maccabi öt kötetből álló életírását dolgozza fel, aki Palesztina/Izraelt építeni és megvédeni vágyva hagyta el a diaszpórát, az Izraeli Védelmi Alakulatok tisztje lett, és két különböző háború során mind első férjét, mind a fiát elvesztette (ld. továbbá Adbo – Lentin 2002).

Tanulmányom rövid zárásaként hadd hivatkozzam ismét Carol Acton tanulmányaira, melyekben különböző geopolitikai konfliktusokban tevékenykedő ápolónők életírását vizsgálta, mivel ezek különösen ékes példát szolgáltatnak arra, hogyan használhatjuk a társadalmi nemet elemzési kategóriaként a háborús traumáról szóló életírás magán- és nyilvános aspektusainak vizsgálata során. Acton munkásságában a női íráson át vizsgálta a két világháborút és az iraki háborút, és rámutatott, hogy a naplókban, versekben, és weblogokban rögzített szubjektív élmények nem csupán a nők egyéni háborús traumájának terén, de a háborúkról szóló kollektív történeti narratívákban is fontos helyet foglalnak el. Ahogyan Ilana Rosen is megjegyezte saját úttörő kötetében, melynek címe *Hungarian Jewish Women Survivors Remember the Holocaust* (2004), [Magyar zsidó túlélő nők visszaemlékezései a Holokausztra] „a háború nem csak a férfiak háborúja volt, hanem a nők és gyermekek háborúja is, [azonban] a nők és gyermekek tapasztalatai és emlékei még nem kaptak kellő figyelmet” (2).

Idézett irodalom

- Abdo, Nahla and Ronit Lentin, eds. 2002. *Women and the Politics of Military Confrontation: Palestinian and Israeli Gendered Narratives of Dislocation*. New York: Berghahn,
- Acton, Carol. 2001. „Dangerous Daughters: Gender Identity in Women's Writing from World War I and the Vietnam War.” *War, Literature and the Arts: An International Journal of the Humanities* 13 (1/2): 87–113.
- Acton, Carol. 2004. „Diverting the Gaze: The Unseen Text in War Writing.” *College Literature* 31 (2): 53–79.
- Acton, Carol. 2007. *Grief in Wartime: Private Pain, Public Discourse*. New York: Palgrave Macmillan.
- Acton, Carol. 2010. „Stepping into History: Reading the Second World War Through Irish Women's Diaries.” *Irish Studies Review* 18 (1): 39–56.
- Acton, Carol, ed. 2014. *A Very Private Diary. An Irish Nurse in Wartime*. London: W & N.
- Acton, Carol and Jane Potter. 2015. *Working in a World of Hurt: Trauma and Resilience in the Narratives of Medical Personnel in Warzones*. Manchester: Manchester UP.

- Al-Zubi, Hasan. 2007. „Autopathography and Audre Lord’s *The Cancer Journals* as Narrative of Illness: Revising the Script of Illness.” *Dirasat: Human & Social Sciences* 34: 857–870.
- Andrade, María Mercedes. 2015. „[Women Writing for Other Women in Colombia’s Armed Conflict](#).” *CLCWeb: Comparative Literature and Culture* 17 (3).
- Andrievskikh, Natalia. 2014. „Food Symbolism in Sexuality and Gender Identity in Fairy Tales and Modern Women’s Bestsellers.” *Studies in Popular Culture* 37 (1): 137–153.
- Ardener, Shirley, Fiona Armitage-Woodward, and Lidia Dina Sciama, eds. 2016. *War and Women Across Continents. Autobiography and Biographical Experiences*. New York: Berghahn.
- Arias, Arturo and David Stoll, eds. 2001. *The Rigoberta Menchú Controversy*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Berzok, Linda Murray, ed. 2011. *Storied Dishes: What Family Recipes Tell Us About Who We Are and Where We Have Been*. Santa Barbara: Praeger.
- Beverly, John. 2004. *Testimonio: On the Politics of Truth*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Blei, Daniela. 2015. „[Recipes From My Argentine Grandmother](#).” *Forward* (február 13.).
- Bolaki, Stella. 2011. *Unsettling the Bildungsroman: Reading Contemporary Ethnic American Women’s Fiction*. Amsterdam – New York: Rodopi.
- Browdy, Jennifer. 1996. „The Plural Self: The Politicization of Memory and Form in Three American Ethnic Autobiographies.” In Amritjit Singh, Joseph T. Skerret Jr., and Robert E. Hogan (eds) *Memory and Cultural Politics: New Approaches to American Ethnic Literature*. Boston: Northeastern UP, 41–59.
- Brodzki, Bella. 2001. „Trauma Inherited: Trauma Reclaimed: Chambert, Recollections from an Ordinary Childhood.” *Yale Journal of Criticism* 14 (1): 155–167.
- Brodzki, Bella, and Celeste Schenk, eds. 1988. *Life/Lines: Theorizing Women’s Autobiography*. Ithaca: Cornell UP.
- Carr, Teresa W. 2007. [Recovering Woman: Autobiographical Performances of Illness Experience](#). PhD Dissertation, University of Texas at Austin.
- Chute, Hillary L. 2010. *Graphic Women: Life Narrative and Contemporary Comics*. New York: Columbia UP.

- Coleman, Linda S., ed. 1997. *Women's Life-Writing: Finding Voice/Building Community*. Bowling Green: Bowling Green State UP.
- Cooke, Miriam G. 1997. *Women and the War Story*. Berkeley: University of California Press.
- Cooke, Miriam G., and Angela Woolacott, eds. 1993. *Gendering War Talk*. Princeton: Princeton UP.
- Couser, G. Thomas. 2016. „[Body Language: Illness, Disability, and Life Writing](#).” *Life Writing*, 13 (1): 3–10
- Couser, G. Thomas. 2011. *Memoir: An Introduction*. Oxford: Oxford UP.
- Couser, G. Thomas. 1991. „Autopathography: Women, Illness and Life Writing.” *a/b: Auto/Biography Studies* 6 (1): 65–75.
- Cvetkovich, Ann. 2008. „Drawing the Archive in Alison Bechtel’s Fun Home.” *Women's Studies Quarterly* 36 (1-2): 111–28.
- Czingel, Szilvia, szerk. 2013. *Szakácskönyv a túlélésért: Lichtenwörth, 1944–1945*. Budapest: Corvina.
- Davis, Rocio G. 2007. „A Graphic Self: Comics as Autobiography in Marjane Satrapi’s Persepolis.” In Rosalia Baena (ed.) *Transculturating Auto/Biography: Forms of Life Writing*. London: Routledge, 47–62.
- De Shazer, Mary K. 2005. *Fractured Borders: Women’s Cancer Literature*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Drewniak, Dagmara. 2015. „[It’s Our Shared Memories...The Stories We Tell...: Politics and Identity in Two Memoirs by Hungarian-Canadians](#).” In Kerstin W. Shands et al. (eds) *Writing the Self: Essays on Autobiography and Autofiction*. Stockholm: Södertörns högskola, 93–102.
- Eakin, Paul John. 1999. *How Our Lives Become Stories: Making Selves*. New York: Cornell UP.
- Eakin, Paul John. 2008. *Living Autobiographically: How We Create Identity*. New York: Cornell UP.
- Egan, Susanna. 2011. *Burdens of Proof: Faith, Doubt, and Identity in Autobiography*. Waterloo: Wilfred Laurier University Press.
- El Rafaie, Elisabeth. 2012. *Autobiographical Comics: Life Writing in Pictures*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Errico, Sally. 2012. „[Susan Gubar on Writing Her Way Through Ovarian Cancer](#).” *The New Yorker* (June 21).

- Fass, Paula S. 2006. „The Memoir Problem.” *Reviews in American History* 34 (1): 107–123.
- Fell, Allison S., and Christine E. Hallett, eds. 2013. *First World War Nursing: New Perspectives*. London: Routledge.
- Felstiner, Mary Lowenthal. 1994. *To Pain Her Life: Charlotte Salomon in the Nazi Era*. New York: HarperCollins.
- Fleischman, Suzanne. 1999. „I am..., I have..., I suffer from...: A Linguist Reflects on the Language of Illness and Disease.” *Journal of Medical Humanities* 20 (1): 3–32. doi:10.1023/A:1022918132461
- Fleischman, Suzanne. 1998. „Gender, the Personal and the Voice of Scholarship: A Viewpoint.” *Signs: A Journal of Women in Culture and Society* 23 (4): 975–1016.
- Freadman, Richard. 2007. *This Crazy Thing a Life: Australian Jewish Autobiography*. Perth: University of West Australia Press.
- Gallagher, Jean. 1998. *The World Wars Through the Female Gaze*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Gilmore, Leigh. 1994. *Autobiographics: A Feminist Theory of Women's Self-Representation*. Ithaca: Cornell University Press.
- Glynn, Ruth. 2013. *Women, Terrorism, and Trauma in Italian Culture*. New York: Palgrave.
- Grass, Günter. 2007. *Hagymabántás közben*. Budapest: Európa.
- Guðmundsdóttir, Gunnqórunn. 2014. „The Online Self: Memory and Forgetting in the Digital Age.” *The European Journal of Life Writing* 3: 42–54.
- Guo, Li. 2015. „[Women's Wartime Life Writing in Early Twentieth-century China](#).” *CLCWeb* 17 (3).
- Hallett, C.E. 2007. „The Personal Writings of First World War Nurses: A Study of the Interplay of Authorial Intention and Scholarly Interpretation.” *Nursing Inquiry* 14 (4): 320–29.
- Harrison, Kimberly. 2013. *The Rhetoric of Rebel Women: Civil War Diaries and Confederate Persuasion*. Carbondale: Southern Illinois P.
- Henke, Suzette A. 1998. *Shattered Subjects: Trauma and Testimony in Women's Life Writing*. New York: St. Martin's P.
- Hilton, Belinda. 2015. „Expressing Nonsuicidal Self-Injury: Using Creative Writing and Autobiographical Fiction as Self-Care.” In Kerstin W.

- Shands et al. (eds) *Writing the Self: Essays on Autobiography and Autofiction*. Stockholm: Södertörns högskola, 51-61.
- Hirsch, Marianne, and Valerie Smith. 2002. „Feminism and Cultural Memory: An Introduction.” *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 28 (1): 1–19.
- Higonnet, Margaret R. 2002. „Authenticity in Art and Trauma Narratives of World War I.” *Modernism/ Modernity* 9 (1): 91–107.
- Higonnet, Margaret R. 2001. *Nurses at the Front: Writing the Wounds of the Great War*. Boston: Northeastern University Press.
- Higonnet, Margaret R. 2003. „The Literature of World War I and Conflicting Female Identities.” *Neobelicon: Acta Comparationis Litterarum* 30 (1): 49–60.
- Higonnet, Margaret R., Jane Jenson, Sonya Michel, and Margaret Collins (eds). 1999. *Behind the Lines: Gender and the Two World Wars*. New Haven: Yale UP.
- Holden, Philip. 2008. *Autobiography and Decolonization: Modernity, Masculinity, and the Nation-State*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Hron, Madelaine. 2009. *Translating Pain: Immigrant Suffering in Literature and Culture*. Toronto: Toronto UP.
- Huff, Cynthia. 2003. „Towards a Geography of Women's Life Writing and Imagined Communities: An Introductory Essay.” *Prose Studies* 26 (1): 1–16.
- Hunt, Nigel C. 2010. *Memory, War, and Trauma*. Cambridge: Cambridge UP.
- Ireland, Lynne. 1981. „The Compiled Cookbook as Foodways Autobiography.” *Western Folklore* 40 (10): 107–114.
- Jelinek, Estelle. 1980. *Women's Autobiography: Essays in Criticism*. Bloomington: Indiana UP.
- Jobbitt, Steven. 2015. „[Fodor's Field Diary and the Writing of the Hungarian Imperial Self during World War I](#).” *CLCWeb* 17 (3).
- Jolly, Margaretta. 2001a. *Encyclopedia of Life Writing: Autobiographical and Biographical Forms*. London: Routledge.
- Jolly, Margaretta. 2001b. „Coming Out of the Coming Out Story: Writing Queer Lives.” *Sexualities* 4 (4): 475–97.
- Jolly, Margaretta. 2001c. „Beyond Hagiography: New Books on Lesbian and Gay Life Writing.” *Women's History Review* 10 (4): 651–662.

- Kadar, Marlene. 1992a. „Coming to Terms With Life Writing – From Genre to Critical Practice.” In *Essays on Life Writing: From Genre to Critical Practice*. Toronto: University of Toronto Press, 3–16.
- Kadar, Marlene. 1992b. „Whose Life Is It Anyway? Out of the Bathtub and into the Narrative.” In *Essays on Life Writing: From Genre to Critical Practice*. Toronto: University of Toronto Press, 152–161.
- Kadar, Marlene, Linda Warley, Jeanne Perreault, and Susanna Egan (eds). 2006. *Tracing the Autobiographical*. Waterloo: Wilfrid Laurier Press.
- Kaplan, Caren. 1992. „Resisting Autobiography: Out-Law Genres and Transnational Feminist Subjects.” In Sidonie Smith and Julia Watson (eds) *Decolonizing the Subject: The Politics of Gender in Women's Autobiography*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 115–128.
- Kaplan, Laurie. 2001. „How Funny I Must Look with My Breeches Pulled Down to My Knees: Nurses' Memoirs and Autobiographies from the Great War.” In Aránzazu Usandizaga and Andrew Monninc Kendam (eds) *Dressing Up for War: Transformations of Gender and Genre in the Discourse of Literature of War*. Amsterdam: Rodopi, 1–12.
- Klein, Yvonne M. (ed.). 1997. *Beyond the Home Front: Women's Autobiographical Writing of The Two World Wars*. New York: New York UP.
- Köpp, Gabriele. 2010. *Warum war ich bloss ein Mädchen? Das Trauma einer Flucht*. München: Herbig.
- Kovats, Judit. 2012. *Megtagadva*. Budapest: Magvető.
- Kocela, Christopher. 2015. „[Negotiating War and Peace in Chân Không's Learning True Love and Kingston's The Fifth Book of Peace.](#)” *CLCWeb* 17 (3).
- Kunt, Gergely. 2015. „[A Female Adolescent Bystander's Diary and the Jewish Hungarian Holocaust.](#)” *CLCWeb* 17 (3).
- Lee, Janet. 2006. „A Nurse and a Soldier: Gender, Class and National Identity in the First World War Adventures of Grace McDougal and Flora Sanders.” *Women's History Review* 15 (1): 83–101.
- Leigh, David J. 2000. *Circuitous Journey: Modern Spiritual Autobiography*. New York: Fordham UP.
- Mendelsohn, Daniel. 2010. „But Enough About Me: What Does the Popularity of Memoirs Tell Us about Ourselves.” *The New Yorker* (25 January): 68.

- Miller, Nancy K. 2002. *But Enough About Me: Why We Read Other People's Lives*. New York: Columbia UP.
- Moon, Katherine Hyung-Sun. 1997. *Sex Among Allies: Military Prostitution in U.S.–Korea Relations*. New York: Columbia UP.
- Moore-Gilbert, Bart. 2009. *Postcolonial Life-Writing: Culture, Politics, and Self-Representation*. London: Routledge.
- Nieden, Susanne zur. 1993. *Alltag im Ausnahmezustand: Frauentagebücher im zerstörten Deutschland 1943 bis 1945*. [‘Everyday Life Under Exceptional Circumstances: Women’s Diaries in a Germany in Ruins 1943-1945’]. Berlin: Orlanda Frauenverlag.
- Nguyen, Nathalie Huynh Chau. 2005. „[War Through Women's Eyes: Nam Phuong's Red on Gold and Young Krall's A Thousand Tears](#).” *Intersections: Gender, History and Culture in the Asian Diaspora* 11 (August).
- Olney, James. 1998. *Memory and Narrative. The Weave of Life-Writing*. Chicago: University of Chicago Press.
- Pöttsch, Holger. 2012. „Rearticulating the Experience of War in Anonyma: Eine Frau in Berlin.” *Nordlit* 30.
- Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni. 2014. *Napló 1935-1946*. 2 kötet. Budapest: Jaffa Kiadó.
- Radstone, Susannah. 2000. „Autobiographical Times.” In Tess Cosslett, Celia Lury, and Penny Summerfield (eds) *Feminism and Autobiography: Texts, Theories & Methods*. London: Routledge, 201–219.
- Raitt, Susan, and Trudi Tate (eds). 1997. *Women's Fiction and the Great War*. Oxford: Oxford UP.
- Rak, Julie. 2004. „Autobiography? A Consideration of Genre and Public Identity.” *Genre* 36 (3–4): 305–326.
- Rak, Julie. 2013. *Boom! Manufacturing Memoir for the Pop Market*. Waterloo: Wilfrid Laurier UP.
- Raynor, Sharon D. 2015. „[African American Masculinity in the Wartime Diaries of Two Vietnam Soldiers](#).” *CLCWeb* 17 (3).
- Richardson, Ann. 2009. „Mapping the Lines of Fact and Fiction in the Holocaust Testimonial.” In Louise O. Vasvári and Steven Tötösy de Zepetnek (eds) *Comparative Central European Holocaust Studies*. West Lafayette: Purdue UP, 53–66.
- Rosen, Ilana. 2015. „[The War Memoirs of Rachel Maccabi](#).” *CLCWeb* 17 (3).

- Romines, Ann. 1992. *The Home Plot: Women, Writing, and Domestic Ritual*. University of Massachusetts Press.
- Rosen, Ilana. 2004. *Hungarian-Jewish Women Survivors Remember the Holocaust: An Anthology of Life Histories*. Dallas: UP of America.
- Rothe, Anne. 2011. *Popular Trauma Culture: Selling the Pain of Others*. New Brunswick: Rutgers UP.
- Rohy, Valery. 2010. „In the Queer Archive.” *GLQ: A Journal of Lesbian and Gay Studies* 16 (3): 341–361.
- Schultz, Deborah, and Edward Timms. 2009. *Pictorial Narrative in the Nazi Period: Felix Nussbaum, Charlotte Salomon and Arnold Dagbani*. London: Routledge.
- Schwartz, Agata. 2015. „[Narrating Wartime Rapes and Trauma in a Woman in Berlin](#).” *CLCWeb* 17 (3).
- Shands, Kerstin W. et al. (eds), 2015. *Writing the Self: Essays on Autobiography and Autofiction*. Stockholm: Södertörns högskola.
- Simmons, Cynthia and Nina Perlina. 2005. *Writing the Siege of Leningrad. Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.
- Smith, Kathryn. 2010. „[Female Voice and Feminist Text. Testimonio as a Form of Resistance in Latin America](#).” *Florida Atlantic Comparative Studies Journal* 12.
- Smith, Sidonie, and Julia Watson. 2009. „New Genres, New Subjects: Women, Gender and Autobiography after 2000.” *Revista Canaria de Estudios Ingleses* 58: 13–40.
- Smith, Sidonie, and Julia Watson. 2010. *Reading Autobiography: A Guide to Interpreting Life Narratives*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Smith, Sidonie, and Julia Watson. 2014. „Virtually Me: A Toolbox about Online Self-Presentation.” In Anna Polett and Julia Rak (eds) *Identity Technologies: Constructing the Self Online*. Madison: University of Wisconsin Press, 70–95.
- Smith, Sidonie, and Julia Watson (eds). 1992. *Decolonizing the Subject; The Politics of Gender in Women's Autobiography*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Smith, Sidonie, and Julia Watson (eds). 1996. *Getting a Life: Everyday Uses of Autobiography*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Smith, Sidonie, and Julia Watson (eds). 1998. *Women, Autobiography, Theory: A Reader*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Stewart, Victoria. 2003. *Women's Autobiography: War and Trauma*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Steinberg, Michael and Monica Bohm-Ducher (eds). 2006. *Reading Charlotte Salomon*. Ithaca: Cornell UP.
- Stetz, Margaret D., and Bonnie B.C. Oh (eds). 2013. *Legacies of the Comfort Women of World War II*. London: Routledge.
- Stessel, Zahava Szász. 2009. *Snow Flowers: Women in an Airplane Factory, Markkleeberg, Germany*. Madison: Fairleigh Dickinson [Magyar fordításban: *Hóvirágok: magyar zsidó nők Markkleebergben egy repülőgárban*. Budapest: Norán (2016)].
- Stoff, Laurie. 2012. „The 'Myth of the War Experience' and Russian Wartime Nursing During World War I.” *Aspasia* 6: 96–116.
- Su, Tsu-Ching. 2015. „['Being Singular Plural' in Chi's 巨流河 \(The Great-Flowing River\)](#).” *CLCWeb* 17 (3).
- Suleiman, Susan Rubin. 1996. „Introduction: On Signposts, Travelers, Outsiders, and Backward Glances.” *Poetics Today* 17 (3): 283–288.
- Thumin, Nancy. 2012. *Self-Representation and Digital Culture*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Tuon, Bunkong. 2015. „Writing Trauma, Writing Life in Chanrinthy Him's When Broken Glass Floats.” *Comparative Literary Studies* 52 (3): 585–612.
- Tylee, Claire M. 1990. *The Great War and Women's Consciousness: Images of Militarism and Womanhood in Women's Writings, 1914-64*. Basingstoke: Macmillan.
- Usandizaga Aránzazu, and Andrew Monninc Kendam (eds). 2001. *Dressing Up for War: Transformations of Gender and Genre in the Discourse of Literature of War*. Amsterdam: Rodopi.
- Vasvári, Louise O. 2016. „Nem és emlékezet a táplálkozási élettörténet-írásokban a holokauszt idején és után.” *Múlt és Jövő* 4: 104–140.
- Vasvári, Louise O. 2015a. „[Introduction to and Bibliography of Alimentary Life Writing and to Recipe Writing as War Literature](#).” *CLCWeb* 17 (3).

- Vasvári, Louise O. 2015b. „[En-gendering Memory Through Holocaust Alimentary Life Writing](#).” *CLCWeb* 17 (3).
- Vasvári, Louise O. 2014. „[Hungarian Women’s Life Writing in the Context of the Nation’s Divided Social Memory, 1944-2014](#).” *Hungarian Cultural Studies* 7: 55–81 [Magyarul: „Magyar nők a holokauszt-életírásai a megosztott nemzeti emlékezet kontextusában, 1944-2014.” *Múlt és Jövő* 25.3 (2014): 64–84.
- Vasvári, Louise O. 2012. „Annak átka, ha valaki művelt, zsidó és nő. Holokauszt túlélő orvosnők életírása.” *Múlt és Jövő* 1: 10–34.
- Vasvári, Louise O. 2011. „Writing the Fragmented [Cultural] Body in Alaine Polcz’s *Asszony a fronton* (A Woman On the Front).” In Steven Tötösy de Zepetnek and Louise O. Vasvári (eds) *Comparative Hungarian Cultural Studies*. West Lafayette: Purdue UP, 72–85 [Magyarul „[A töredékes \(kulturális\) test írása Polcz Alaine Asszony a fronton című művében](#).” *Hungarian Cultural Studies* 3 (2010)].
- Vasvári, Louise O. 2009a. „[An Introduction to and Bibliography of Works of Central European Women's Holocaust Literature in English](#).” *CLCWeb* 11 (1).
- Vasvári, Louise O. 2009b. "[Emigrée Central-European Jewish Women's Holocaust Writing](#)." *CLCWeb* 11 (1) [Magyarul: „Lefordított trauma, lefordított életek. Holokauszt-túlélő magyar nők az emigrációban.” *Múlt és Jövő* 20.1 (2009): 35–62].
- Vasvári, Louise O. 2006. „Women’s Holocaust Memories/Memoirs: Trauma, Testimony and the Gendered Imagination.” In András Kovács & Michael I. Miller (eds) *Jewish Studies at Central European University 5 (2006-2007)*. Budapest: CEU, 141–154.
- Ward, Christopher. 2000. „Defending Leningrad: Women Behind Enemy Lines/On the Road to Stalingrad: Memoirs of a Woman Machine Gunner.” *Canadian Slavonic Papers / Revue Canadienne des Slavistes* 42 (3): 378–79.
- Warhol, Robyn. 2011. „The Space Between: A Narrative Approach to Alison Bechdel’s *Fun Home*.” *College Literature* 38 (3): 1–20.
- Watson, Julia. 2008. „Autographic Disclosures and Genealogies of Desire in Alison Bechdel’s *Fun Home*.” *Biography* 31 (1): 27–58.
- Whitlock, Gillian L. 2006. „Autographics: The Seeing 'I' of the Comics.” *Modern Fiction Studies* 52 (4): 965–979.

- Whitlock, Gillian L. 2007. *Soft Weapons: Autobiography in Transit*. Chicago: University of Chicago Press.
- Whitlock, Gillian L. 2015. *Postcolonialism and Life Narratives: Testimonial Transactions*. Oxford: Oxford UP.
- Whitlock, Gillian L. 2000. *The Intimate Empire: Reading Women's Autobiography*. London: Bloomsbury.
- Wilson, Robin. 2012. „[A Feminist Professor's Closing Chapters](#).” *The Chronicle of Higher Education*, April 22.
- Wilson, Steven. 2016. „Introduction: Embodiment, Identity, and the Patient's Story.” *L'Esprit Createur* 56 (2): 1–11.
- Wong, Sau-ling Cynthia. 1998. „Immigrant Autobiography: Some Questions of Definition and Approach.” In Sidonie Smith and Julia Watson (eds) *Women, Autobiography, Theory: A Reader*. Madison: University of Wisconsin Press, 299–315.
- Zehelen, Eva-Sabine. 2015. „'My Mother Composed Me As I Now Compose Her: Catharsis and Cathexis in Alison Bechdel's Are You My Mother.'” In Kerstin W. Shands et al. (eds) *Writing the Self: Essays on Autobiography and Autofiction*. Stockholm: Södertörns högskola, 163–173.

Kiegészítő bibliográfiai válogatás: Életírás, társadalmi nemek, és trauma

- Adak, Hülya. 2003. „National Myths and Self-Narrations: Mustafa Kemal's Nütük and Halide Edib's Memoirs and the 'Turkish Ordeal.'” *South Atlantic Quarterly* 102 (2-3): 509–527.
- Adler, Nanci. 2012. *Keeping Faith with the Party: Communist Believers Return from the Gulag*. Bloomington: Indiana UP.
- Ahn, Shinkwon, Yunho Lee, and Kyungil Park. 2014. „Pre-and Post-War Life History of Sex Slave Victims by Imperial Japanese Army.” *Life Science Journal* 11 (7): 528–533.
- Alexander, Karen, and Mary E. Hawkesworth (eds). 2008. *War & Terror: Feminist Perspectives*. Chicago: University of Chicago Press.
- Alteras, Lea Ausch. 2002. *Three Generations of Jewish Women: Holocaust Survivors, Their Daughters, and Granddaughters*. Lanham: UP of America.

- Anishchenkova, Valerie (ed). 2014. *Autobiographical Identities in Contemporary Arab Culture*. Edinburgh: Edinburgh UP.
- Armstrong, Andrew. 2000. „Speaking through the Wound: Irruption and Memory in the Writing of Ben Okri and Festus Iyayi.” *Journal of African Cultural Studies* 13 (2): 173–183.
- Baena, Rosalia (ed). 2007. *Transculturating Auto/Biography: Forms of Life Writing*. Mahwah: Taylor and Francis.
- Baer, Elizabeth. 2000. „Complicating the Holocaust: Who is a Victim? What is a Holocaust Memoir?” In John K. Roth and Elizabeth Maxwell (eds) *Remembering the Future: The Holocaust in an Age of Genocide*. London: Palgrave MacMillan, 15–23.
- Baer, Elizabeth R., and Myrna Goldenberg (eds). 2003. *Experience and Expression: Women, the Nazis, and the Holocaust*. Detroit: Wayne State UP.
- Baggerman, Arianne, Rudolf Dekker, and Michael Mascuch (eds). 2011. *Controlling Time and Shaping the Self: Developments in Autobiographical Writing since the Sixteenth Century*. Leiden: Brill.
- Balaev, Michelle. 2000. „Trends in Literary Trauma Theory.” *Mosaic: A Journal for the Interdisciplinary Study of Literature* 4 (2): 149–166.
- Bardenstein, Carol. 2010. „Transmission Interrupted: Reconfiguring Food, Memory, and Gender in Cookbook-Memoirs of Middle Eastern Exiles.” *Gender and Cultural Memory* 28 (1): 353–387.
- Beattie, Keith. 1990. „'The Healed Wound': Metaphor and the Impact of the Vietnam War.” *Australasian Journal of American Studies* 9 (1): 38–48.
- Bedford, Ronald, Lloyd Davis, and Philippa Kelly (eds). 2006. *Early Modern Autobiography: Theories, Genres, Practices*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Berntsen, Dorothy and David C. Rubin (eds). 2012. *Understanding Autobiographical Memory: Theories and Approaches*. Cambridge: Cambridge UP.
- Berressem, Hanjo. 1999. „Body-Wound-Writing.” *Amerikastudien / American Studies* 44 (3): 393–411.
- Besemeres, Mary. 2002. *Translating One's Self: Language and Selfhood in Cross-Cultural Autobiography*. Bern: Peter Lang.

- Bishop, Wendy, and Amy L. Hodges. 2005. „Loss and Letter Writing.” In Shane Borrowman (ed.) *Trauma and the Teaching of Writing*. New York: State University of New York Press, 141–155.
- Blake, Debra J. 1997. „Unsettling Identities: Transitive Subjectivity in Cherrie Moraga's Loving in the War Years.” *Auto/Biography Studies* 12 (1): 71–89.
- Blight, David. 2002. *Beyond the Battlefield: Race, Memory, and the American Civil War*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Boardman, Kathleen A., and Gioia Woods. 2004. *Western Subjects: Autobiographical Writing in the North American West*. Salt Lake City: University of Utah Press.
- Bond, Lucy, and Jessica Rapson (eds). 2014. *The Transcultural Turn: Interrogative Memory Between and Beyond Borders*. Berlin: DeGruyter.
- Bonner, Robert E. 2006. *The Soldier's Pen: Firsthand Impressions of the Civil War*. New York: Hill and Wang.
- Bos, Pascale. 2005. *German-Jewish Literature in the Wake of the Holocaust: Greta Weil and Ruth Klüger and the Politics of Address*. New York: Palgrave MacMillan.
- Boswell, Mathew. 2014. „Beyond Autobiography: Hybrid Testimony and the Art of Witness.” In Antony Rowland and Jane Kilby (eds) *The Future of Testimony: Interdisciplinary Perspectives on Witnessing*. London: Routledge, 144–159.
- Bourguignon, Erika. 2005. „Bringing the Past into the Present: Family Narratives of Holocaust, Exile, and Diaspora: Memory in an Amnesic World.” *Anthropological Quarterly* 78 (1): 63–88.
- Bowden, Lisa, and Hannon Cain. 2008. *Powder: Writing by Women in the Ranks, from Vietnam to Iraq*. Tucson: Kore.
- Bower, Anne (ed). 1997. *Recipes for Reading: Community Cookbooks, Stories, Histories*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Boynton, Victoria, and Jo Malin. 2005. *Encyclopedia of Women's Autobiography*. Westport: Greenwood.
- Brison, Susan J. 2002. *Aftermath, Violence and the Remaking of a Self*. Princeton: Princeton UP.
- Brodzki, Bella. 2001. „Trauma Inherited, Trauma Reclaimed: Chamberet: Recollections from an Ordinary Childhood.” *The Yale Journal of Criticism* 14 (1): 155–167.

- Bruner, Jerome. 2003. „Self-Making Narratives.” In Robyn Fivush and Catherine A. Haden (eds) *Autobiographical Memory and the Construction of a Narrative Self: Developmental and Cultural Perspectives*. Mahwah: Taylor and Francis, 200–225.
- Butalia, Urvashi. 2000. *The Other Side of Silence: Voices from the Partition of India*. Durham: Duke UP.
- Cardell, Kylie. 2014. *Dear World. Contemporary Uses of the Diary*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Caruth, Cathy. 1996. *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*. Baltimore: Johns Hopkins UP.
- Caruth, Cathy (ed). 1995. *Trauma: Explorations in Memory*. Baltimore: Johns Hopkins UP.
- Cavarero, Adriana. 2000. *Relating Narratives: Storytelling and Selfhood*. London: Routledge.
- Chaney, Michael A. 2011. *Graphic Subjects: Critical Essays on Autobiography and Graphic Novels*. Madison: University of Wisconsin Press.
- Chansky, Ricia A. (ed). 2016. *The Routledge Auto/Biographical Reader*. London: Routledge.
- Charlesworth, Hilary. 2005. „Missing Voice: Women and the War in Iraq.” *Oregon Review of International Law* 7: 5–25.
- Clementi, Federica K. 2013. *Holocaust Mothers and Daughters: Family, History and Trauma*. Waltham: Brandeis UP.
- Clementi, Federica K. 2013. „Natalia Ginzburg, Clara Sereni and Lia Levi: Jewish Italian Women Recapturing Cities, Families and National Memories.” *European Journal of Women's Studies* 20 (1): 1–16.
- Coleman, M. Donald, Eugene H. Kaplan, Maurice S. Nadelman, and Howard H. Schlossman. 2015. „Future Psychoanalysis and Memories of the Second World War.” *American Imago* 72 (1): 27–62.
- Cooke, Miriam, and Angela Woolacott (eds). 1993. *Gendering War Talk*. Princeton: Princeton UP.
- Cooke, Miriam, and Roshni Rustomji-Kerns (eds). 1994. *Blood into Ink: South Asian and Middle Eastern Women Write War*. Boulder: Westview Press.
- Costello, Lisa A. 2011. „Performative Auto/biography in Ruth Klüger's Still Alive: A Holocaust Girlhood Remembered.” *Auto/Biography Studies* 26 (2): 238–264.

- Coullie, J.L. (ed). 2004. *The Closest of Strangers: South African Women's Life Writing*. Johannesburg: Witwatersrand UP.
- Creet, Julia. 2012. „Locking Up Letters.” In Linda M. Morra and Jessica Schagerl (eds) *Basements and Attics, Closets and Cyberspace: Explorations in Canadian Women's Archives*. Waterloo: Wilfrid Laurier UP, 303–317.
- Creet, Julia. 2011. „The Archive as Temporary Abode.” In Julia Creet and Andreas Kitzmann (eds) *Memory and Migration: Multidisciplinary Approaches to Memory Studies*. Toronto: University of Toronto Press, 280–298.
- Creet, Julia, and Andreas Kitzmann (eds). 2011. *Memory and Migration: Multidisciplinary Approaches to Memory Studies*. Toronto: University of Toronto Press.
- Croftwaite, Paul. 2009. *Trauma, Postmodernism and the Aftermath of World War II*. New York: Palgrave Macmillan.
- Crouthamel, Jason. 2003. „Nervous Nazis: War Neurosis, National Socialism and the Memory of the First World War.” *Journal of War and Cultural Studies* 21 (2): 55–75.
- Dahlke, Birgit, Dennis Tate, and Roger Woods (eds). 2010. *German Life Writing in the Twentieth Century*. Rochester: Camden House.
- Das, Santanu (ed). 2011. *Race, Empire and First World War Writing*. Cambridge: Cambridge UP.
- Davies, Carole Boyce. 1994. *Black Women, Writing, and Identity: Migrations of the Subject*. London: Routledge.
- Davis, Rocío G. 2007. „A Graphic Self. Comics as Autobiography in Marjane Satrapi's *Persepolis*.” In Rosalia Baena (ed.) *Transculturating Auto/Biography: Forms of Life Writing*. London: Routledge, 47–62.
- Davis, Rocío G. 2011. *Begin Here: Reading Asian North American Autobiographies of Childhood*. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Davis, Rocío G. 2015. „Layering History: Graphic Embodiment and Emotions in GB Trans's *Vietnamica*.” *Rethinking History: The Journal of Theory and Practice* 19 (2): 252–267.
- Dean, Peter. 2010. „Commemoration, Memory, and Forgotten Histories: The Complexity and Limitations of Australian Army Biography.” *Journal of War and Cultural Studies* 29 (2): 118–136.
- Dooling, Amy D. (ed). 2005. *Writing Women in Modern China the Revolutionary Years, 1936-1976*. New York: Columbia UP, 72–80.

- Dowd, Michelle M., and Julie A. Eckerle. 2007. *Genre and Women's Life Writing in Early Modern England*. London: Ashgate.
- Dryburgh, Marjorie, and Sarah Dauncey. 2013. *Writing Lives in China, 1600-2010: Histories of the Elusive Self*. New York: Palgrave Macmillan.
- Egan, Susanna, and Gabriele Helms. 2005. „Generations of the Holocaust in Canadian Auto/biography.” In Julie Rak (ed.) *Auto/geography in Canada: Critical Directions*. Waterloo: Wilfrid Laurier UP, 39–45.
- El Refaie, Elisabeth. 2012. *Autobiographical Comics: Life Writing in Pictures*. Jackson: University of Mississippi Press.
- Engel, Barbara Alpern. 2007. „The Womanly Face of War: Soviet Women Remember World War II.” In Nicole Ann Dombrowski (ed.) *Women and War in the Twentieth Century: Enlisted with or without Consent*. London: Routledge, 102–119.
- Epstein, Julia, and Lori Hope Lefkowitz (eds). 2001. *Shaping Losses: Cultural Memory and the Holocaust*. Chicago: University of Illinois Press.
- Ernest, John (ed.). 2014. *The Oxford Handbook of African American Slave Narratives*. New York: Oxford UP.
- Etter-Lewis, Gwendolyn, and Michèle Foster (eds). 1996. *Unrelated Kin: Race and Gender in Women's Personal Narratives*. London: Routledge.
- Fadda-Conrey, Carol. 2010. „Writing Memories of the Present: Alternative Narratives about the 2006 Israeli War on Lebanon.” *College Literature* 37 (1): 159–173.
- Faulks, Sebastian and Hope Wolf. 2014. *A Broken World: Letters, Diaries and Memories of the Great War*. London: Hutchinson.
- Fina, Anna De. 2003. „Crossing Borders: Space, Time and Disorientation in Narrative.” *Narrative Inquiry* 13 (2): 367–391.
- Frank, Arthur W. 2011. *Letting Stories Breathe: A Socio-Narratology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Frey, Hugo, and Benjamin Noys. 2002. „History in the Graphic Novel.” *Rethinking History* 6 (3): 255–260.
- Frühstück, Sabine. 2007. *Uneasy Warriors: Gender, Memory, and Popular Culture in the Japanese Army*. Berkeley: University of California Press.
- Fuchs, Miriam. 2004. *The Text is Myself: Women's Life Writing and Catastrophe*. Madison: University of Wisconsin Press.

- Fullbrook, Mary. 2013. *A Small Town near Auschwitz: Ordinary Nazis and the Holocaust*. Oxford: Oxford UP.
- Garcia, Michael Nieto. 2014. *Autobiography in Black and Brown: Ethnic Identity in Richard Wright and Richard Rodriguez*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- Gatt-Rutter, John. 2014. *The Bilingual Cockatoo: Writing Italian Australian Lives*. Melbourne: Hybrid Press.
- Geis, Deborah R. 2010. *Considering Maus: Approaches to Art Spiegelman's "Survivor's Tales" of the Holocaust*. Tuscaloosa: University of Alabama Press.
- Gheith, Jehanne M. 2007. „I Never Talked': Enforced Silence, Non-narrative Memory, and Gulag.” *Mortality: Promoting the Interdisciplinary Study of Death and Dying* 12 (2): 159–175.
- Giesberg, Judith. 2009. *Army at Home: Women and the Civil War on the Northern Home Front*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- Gill, Diana C. 2010. *How We Are Changed by War: A Study of Letters and Diaries from Colonial Conflicts to Operation Iraqi Freedom*. London: Routledge.
- Giunta, Edvige, and Joseph Sciorra (eds). 2014. *Embroidered Stories: Interpreting Women's Domestic Needlework from the Italian Diaspora*. Jackson: UP of Mississippi.
- Gheith, Jehanne M., and Katherine R. Jolluck. 2010. *Gulag Voices: Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile*. New York: Palgrave Macmillan.
- Goldberg, Esther, and Martin Gilbert. 2004. *Holocaust Memoir Digest: Survivors' Published Memoirs with Study Guide and Maps*. Portland: Vallentine Mitchell.
- Golley, Nawar Al-Hassan. 2003. *Reading Arab Women's Autobiographies*. Austin: University of Texas Press.
- Grace, Sherril, Patrick Imbert, and Tiffany Johnstone (eds). 2012. *Bearing Witness: Perspectives on War and Peace from the Arts and Humanities*. Montréal: McGill-Queen UP.
- Grice, Helena. 2012. „The Voice in the Picture': Reversing the Angle in Vietnamese American War Memoirs.” *Journal of American Studies* 46 (4): 941–958.
- Gudmundsdóttir, Gunnthórunn. 2003. *Borderlines: Autobiography and Fiction in Postmodern Life Writing*. Amsterdam: Rodopi.

- Hallett, Christine E. 2007. „The Personal Writings of First World War Nurses; A Study of the Interplay of Authorial Intention and Scholarly Interpretation.” *Nursing Inquiry* 14 (4): 320–329.
- Hampl, Patricia, and Elaine Tyler May. 2008. *Tell Me True: Memoir, History, and Writing a Life*. St. Paul: Minnesota History Society Press.
- Hanley, Lynne. 1991. *Writing War: Fiction, Gender, and Memory*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Hanna, Martha. 2003. „A Republic of Letters: The Epistolary Tradition in France during World War I.” *The American Historical Review* 108 (5): 1338–61.
- Harari, Yuval Noah. 2009. „Scholars, Eyewitnesses and Flesh-Witnesses of War: A Tense Relationship.” *Partial Answers: Journal of Literature and the History of Ideas* 7 (2): 213–228.
- Harootunian, Harry D. 2000. „Japan's Long Postwar: The Trick of Memory and the Ruse of History.” *The South Atlantic Quarterly* 99 (4): 715–739.
- Hart, Jonathan. 2015. *The Poetics of Otherness: War, Trauma, and Literature*. New York: Palgrave Macmillan.
- Haugbolle, Sune. 2005. „Public and Private Memory of the Lebanese Civil War.” *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East* 25 (1): 191–203.
- Haynes, Rosetta R. 2011. *Radical Spiritual Motherhood: Autobiography and Empowerment in Nineteenth-Century African American Women*. Baton Rouge: Louisiana State UP.
- Heehs, Peter. 2013. *Writing the Self: Diaries, Memoirs, and the History of the Self*. London: Bloomington.
- Henke, Suzette. 1998. *Shattered Subjects: Trauma and Testimony in Women's Life-Writing*. New York: St. Martin's Press.
- Hershatter, Gail. 2014. *The Gender of Memory: Rural Women and China's Collective Past*. Oakland: University of California Press.
- Hicks, Jim. 2013. *Lessons from Sarajevo: A War Stories Primer*. Amherst: University of Massachusetts Press.
- Higonnet, Margaret R. 2007. „Souvenirs of Death.” *Journal of War and Culture Studies* 1 (1): 65–78.
- Higonnet, Margaret R. 2007. „War Toys: Breaking and Remaking in Great War Narratives.” *The Lion and the Unicorn* 31 (2): 116–131.

- Higonnet, Margaret R. (ed). 1999. *Lines of Fire: Women Writers of World War I*. New York: Plume.
- Hirsch, Marianne. 2012. *Family Frames: Photography, Narrative, and Postmemory*. New York: Create Space.
- Hoffman, Michael J., and Andrew S. Gross. 2004. „Memory, Authority, and Identity: Holocaust Studies in Light of the Wilkomirski Debate.” *Biography* 27 (1): 25–47.
- Hogan, Rebecca. 1991. „Engendered Autobiographies: The Diary as a Feminist Form.” *Prose Studies* 14 (2): 95–107.
- Holstein, James A., and Jaber F. Gubrium. 2000. *The Self We Live By: Narrative Identity in a Postmodern World*. Oxford: Oxford UP.
- Howe, Elizabeth Teresa. 2015. *Autobiographical Writing by Early Modern Hispanic Women*. Burlington: Ashgate.
- Howell, Jessica, Anne Marie Rafferty, and Anna Snaith. 2011. „(Author) ity Abroad: The Life Writing of Colonial Nurses.” *International Journal of Nursing Studies* 48 (9): 1155–62.
- Huff, Cynthia. 2008. „Memory, Memorabilia, and Life Narrative.” *Auto/Biography Studies* 23 (1): 25–40.
- Huxford, Grace. 2015. „'Write Your Life!': British Prisoners of War in the Korean War (1950–1953) and Enforced Life Narratives.” *Life Writing* 12 (1): 2–23.
- Hynes, Samuel. 1999. „Personal Narratives and Commemoration.” In Jay Winter and Emmanuel Sivan (eds) *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge UP, 205–220.
- Igarashi, Yoshikuni. 2000. *Bodies of Memory: Narratives of War in Postwar Japanese Culture, 1945-1970*. Princeton: Princeton UP.
- Jensen, Kimberley. 2007. *Mobilizing Minerva: American Women in the First World War*. Chicago: University of Illinois Press.
- Jensen, Meg. 2009. „Separated by a Common Language: The (Differing) Discourses of Life Writing in Theory and Practice.” *Auto/Biography Studies* 24 (2): 299–314.
- Jones, Sara. 2014. *The Media of Testimony: Remembering the East German Stasi in the Berlin Republic*. New York: Palgrave Macmillan.
- Kacandes, Irene. 2010. „When Facts Are Scarce: Authenticating Strategies in Writing by Children of Survivors.” In Jakob Lothe, Susan Rubin

- Suleiman, and James Phelan (eds) *After Testimony: The Ethics and Aesthetics of Holocaust Narrative for the Future*. Columbus: Ohio State UP, 179–198.
- Karpinski, Eva C. 2012. *Borrowed Tongue: Life Writing, Migration, and Translation*. Waterloo: Wilfrid Laurier UP.
- Kaźmierska, Kaja. 2002. „Narratives on World War II in Poland: When a Life Story is a Family History.” *The History of the Family* 7: 281–305.
- Kelley, Carol E. 2013. *Accidental Immigrants and the Search for Home: Women, Cultural Identity, and Community*. Philadelphia: Temple UP.
- Kertzer, Adrienne. 2002. „A Daughter's Endless Mourning: Maternal Representation in Isabella Leitner's Memoirs.” In *My Mother's Voice: Children, Literature, and the Holocaust*. Peterborough: Broadview Press, 77–106.
- Khoury, Dina Rizk. 2013. *Iraq in Wartime: Soldiering, Martyrdom, and Remembrance*. Cambridge: Cambridge UP.
- Kim, Moo Yong. 2002. „An Analysis of the Autobiographies of the Massacre Victims' Bereaved Families in the Period of the Korean War: A Storytelling of Family as Accusation Politics.” *International Journal of Korean History* 17 (2): 133–157.
- Kirkley, Laura. 2011. „Witnesses to War: Changing Perspectives on the Literature of the Second World War and the Kindertransport.” *Women: A Cultural Review* 22 (1): 83–86.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara and Jeffrey Shandler (eds). 2012. *Anne Frank Unbound: Media, Imagination, Memory*. Bloomington: Indiana UP.
- Knockel, Carl. 2011. *War Trauma and English Modernism: T.S. Eliot and D. H. Lawrence*. London: McMillan.
- Kunt, Gergely. 2014. „[Ironic Narrative Agency as a Method of Coping with Trauma in the Diary-Memoir of Margit K., a Female Holocaust Survivor.](#)” *Hungarian Cultural Studies* 7.
- LaCapra, Dominick. 2001. *Writing History, Writing Trauma*. Baltimore: Johns Hopkins UP.
- Lambert-Hurley, Siobhan. 2013. „Life/History/Archive: Identifying Autobiographical Writing by Muslim Women in South Asia.” *Journal of Women's History* 25 (2): 61–84.
- Lamberti, Elena, and Vita Fortunati (ed). 2009. *Memories and Representations of War: The Case of World War I and World War II*. Amsterdam: Rodopi.

- Landsberg, Alison. 2004. *Prosthetic Memory: The Transformation of American Remembrance in the Age of Mass Culture*. New York: Columbia UP.
- Lassner, Phyllis. 2008. *Anglo-Jewish Women Writing the Holocaust: Displaced Witnesses*. New York: Palgrave Macmillan.
- Lee, Janet. 2006. „A Nurse and a Soldier: Gender, Class and National Identity in the First World War Adventures of Grace McDougall and Flora Sandes.” *Women's History Review* 15 (1): 83–103.
- Lejeune, Philippe. 1999. „The Practice of the Private Journal: Chronicle of an Investigation (1986-1998).” In Rachel Langford (ed.) *Marginal Voices, Marginal Forms: Diaries in European Literature and History*. Amsterdam: Rodopi, 185–211.
- Lejeune, Philippe. 2009. *On Diary*. Trans. Katherine Durnin. Honolulu: University of Hawaii Press.
- Levitch, Mark. 2004. „The Great War Re-remembered: The Fragmentation of the World's Largest Painting.” In *Matters of Conflict: Material Culture, Memory and the First World War*. New York: Routledge, 90–108.
- Levine, Michael G. 2006. *The Belated Witness: Literature, Testimony, and the Question of Holocaust Survival*. Stanford: Stanford UP.
- Lobasz, Jennifer K. 2008. „The Woman in Peril and the Ruined Woman: Representations of Female Soldiers in the Iraq War.” *Journal of Women, Politics & Policy* 29 (3): 305–334.
- Loftus, Ronald P. 2013. *Changing Lives: The "Postwar" in Japanese Women's Autobiographies and Memoirs*. Ann Arbor: Association for Asian Studies.
- Lucamante, Stefania (ed). 2014. *Forging Shoah Memories: Italian Women Writers, Jewish Identity and the Holocaust*. New York: Palgrave MacMillan.
- Luckhurst, Roger. 2008. *The Trauma Question*. London: Routledge.
- Makkonen, Anna. 1999. „Holocaust Chronicle, Spiritual Autobiography, Portrait of an Artist, Novel in the Making: Reading the Abridged Diary of Etty Hillesum.” *Biography* 237–261.
- Malin, Jo. 2000. *The Voice of the Mother: Embedded Maternal Narratives in Twentieth-Century Women's Autobiographies*. Carbondale: Southern Illinois UP.
- Manchanda, Rita (ed). 2001. *Women, War and Peace in South Asia: Beyond Victimhood to Agency*. Thousand Oaks: Sage.
- Martin, Elaine. 2007. „Is War Gendered? Issues in Representing Women and the Second World War.” In Aparna Rao, Michael Bolling, and Monika

- Böck (ed.) *The Practice of War: Production, Reproduction and Communication of Armed Violence*. Ed. New York: Berghahn Books, 161–74.
- McSorley, Kevin and Sarah Maltby. 2012. „War and the Body: Cultural and Military Practices.” *Journal of War and Cultural Studies* 5 (1): 1–4.
- Metta, Marilyn. 2010. *Writing Against, Alongside and Beyond Memory: Lifewriting as Reflexive Poststructuralist Feminist Research Practice*. Bern: Peter Lang.
- Milani, Farzaneh. 1992. *Veils and Words: The Emerging Voices of Iranian Women Writers*. Syracuse: Syracuse UP.
- Miller, Nancy K., and Jason Tougaw, eds. 2002. *Extremities. Trauma, Testimony, Community*. Urbana: University of Illinois Press.
- Mitsch, R.H., and Benjamin Stora. 1999. „Women's Writing between Two Algerian Wars.” *Research in African Literatures* 30 (3): 78–94.
- Moore-Gilbert, Bart. 2009. *Postcolonial Life-Writing: Culture, Politics and Self-Representation*. London: Routledge.
- Morin, Daren M., and Lawrence D. Berg. 2001. „Gendering Resistance: British Colonial Narratives of Wartime New Zealand.” *Journal of Historical Geography* 27 (2): 196–222.
- Morina, Christina. 2011. *Legacies of Stalingrad: Remembering the Eastern Front in Germany since 1945*. Cambridge: Cambridge UP.
- Nadal, Marita, and Mónica Calvo (eds). 2014. *Trauma in Contemporary Literature: Narrative and Representation*. London: Routledge.
- Neimeyer, Robert A. 2004. „Fostering Posttraumatic Growth: A Narrative Elaboration.” *Psychological Inquiry* 15: 53–59.
- Neimeyer, Robert A. 2006. „Re-storying Loss: Fostering Growth in the Posttraumatic Narrative.” In L. Calhoun and R. Tedeschi (eds) *Handbook of Posttraumatic Growth: Research and Practice*. Mahwah: Lawrence Erlbaum, 68–80.
- Ng, Janet. 2003. *The Experience of Modernity: Chinese Autobiography of the Early Twentieth Century*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Nguyen, Nathalie Huynh Chau. 2014. „War Through Women's Eyes: Nam Phuong's Red on Gold and Yung Krall's A Thousand Tears Falling.” In Nathalie Huynh Chau Nguyen (ed.) *New Perceptions of the Vietnam War: Essays on the War, the South Vietnamese Experience, the Diaspora and the Continuing Impact*. Jefferson: McFarland, 129–150.

- Nicholson, Virginia. 2011. *Millions Like Us: Women's Lives in War and Peace 1939–1949*. London: Viking.
- Ohnuki-Tierney, Emiko. 2006. *Kamikaze Diaries: Reflections of Japanese Student Soldiers*. Chicago: University of Chicago Press.
- Oliver, Kelly. 2001. *Witnessing: Beyond Recognition*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ono, Kazuko. 1989. *Chinese Women in a Century of Revolution, 1850-1950*. Stanford: Stanford UP.
- Ostle, Robin, Ed de Moor, and Stefan Wild (eds). 2001. *Writing the Self: Autobiographical Writing in Modern Arabic Literature*. London: Saqi Books.
- Parussa, Sergio. 2008. *Writing as Freedom: Writing as Testimony*. Syracuse: Syracuse UP.
- Payne, James Robert. 1992. *Multicultural Autobiography: American Lives*. Knoxville: University of Tennessee Press.
- Perrault, Jeanne. 1995. *Writing Selves: Contemporary Feminist Autobiography*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Peters, Erin. 2016. „Trauma Narratives of the English Civil War.” *Journal for Early Modern Cultural Studies* 16 (1): 78–94.
- Poper, Michael. 2000. „Re-remembering the Soldier Hero: The Psychic and Social Construction of Memory in Personal Narrative of the Great War.” *History Workshop Journal* 50: 181–204.
- Popkin, Jeremy D. 2003. „Holocaust Memories, Historians' Memoirs: First-Person Narrative and Memory of the Holocaust.” *History and Memory* 15 (1): 49–84.
- Porter, Roger J. 2004. „Finding the Father: Autobiography as Bureau of Missing Persons.” *Auto/Biography Studies* 19 (1–2): 100–117.
- Prescott, Deborah Lee. 2010. *Imagery from Genesis in Holocaust Memoirs: A Critical Study*. Jefferson: McFarland.
- Putzi, Jennifer. 2008. „Occupied Territory: The Gendered Politics of Space in Sarah Morgan's Civil War Diary.” *Autobiography Studies* 23 (2): 264–290.
- Qiu, Peipei, Su Zhiliang and Chen Lifei. 2013. *Chinese Comfort Women: Testimonies from Imperial Japan's Sex Slaves*. New York: Oxford UP.

- Ramsey, Neil. 2011. *The Military Memoir and Romantic Literary Culture, 1780–1835*. Burlington: Ashgate.
- Riley, Robin L. 2008. „Women and War: Militarism, Bodies, and the Practice of Gender.” *Sociology Compass* 2 (4): 1192–1208.
- Rippl, Gabriele, Philipp Scherghauer, Tiina Kirss, Margit Shtrop, and Theresa Steffen (eds). 2013. *Haunted Narratives: Life Writing in an Age of Trauma*. Toronto: University of Toronto Press.
- Robson, Kathryn. 2004. *Writing Wounds: The Inscription of Trauma in Post-1968 French Women's Life-Writing*. Amsterdam: Rodopi.
- Robson, Kathryn. 2004. „Bodily Contours: Sarah Kofman's Narratives of Childhood Trauma.” *The Modern Language Review* 99 (3): 608–621.
- Rosen, Alan. 2010. *The Wonder of Their Voices: The 1946 Holocaust Interviews of David Boder*. Oxford: Oxford UP.
- Roy, Srila. 2012. *Remembering Revolution: Gender, Violence, and Subjectivity in India's Naxalbari Movement*. Oxford: Oxford UP.
- Rumbarger, Lee. 2006. „Housekeeping: Women Modernists' Writing on War and Home.” *Women's Studies* 35 (1): 1–15.
- Savitt, Sarah. 2002. „'Every Writer Needs a Wound': Suffering and the Suffering Body in Contemporary Literary Autobiography.” *The Cambridge Quarterly* 31 (4): 327–344.
- Scannell, Paul. 2015. *Conflict and Soldiers' Literature in Early Modern Europe: The Reality of War*. London: Bloomsbury.
- Scarparo, Susanna, and Rita Wilson (eds). 2004. *Across Genres, Generations and Borders: Italian Women Writing Lives*. Newark: University of Delaware Press.
- Schaffer, Kay, and Sidonie Smith. 2004. *Human Rights and Narrated Lives: The Ethics of Recognition*. New York: Palgrave Macmillan.
- Schrödinger, Erwin. 1992. *What is Life? With Mind and Matter and Autobiographical Sketches*. Cambridge: Cambridge UP.
- Schwab, Gabriele. 2010. *Haunting Legacies: Violent Histories and Transgenerational Trauma*. New York: Columbia UP.
- Schwan, Anne. 2014. *Convict Voices: Women, Class and Writing about Prison in Nineteenth-Century England*. Durham: University of North Hampshire Press.

- Schwarcz, Vera. 1998. *Bridge across Broken Time: Chinese and Jewish Cultural Memory*. New Haven: Yale UP.
- Shands, Kerstin, and Giulia Grillo Mikrut. 2015. *Writing the Self: Essays on Autobiography and Autofiction*. Stockholm: Södertörn UP.
- Simmon, Cynthia. 2005. *Writing the Siege of Leningrad: Women's Diaries, Memoirs and Documentary Prose*. Pittsburg: University of Pittsburg Press.
- Singh, Gajendra. 2014. *Testimonies of Indian Soldiers and the Two World Wars: Between Self and Sepoy*. London: Bloomsbury.
- Skjelsbaek, Inger. 2006. „Victim and Survivor: Narrated Social Identities of Women who Experiences Rape During the War in Bosnia-Herzegovina.” *Feminism and Psychology* 16 (4): 373–402.
- Smith, Sidonie. 1993. *Subjectivity, Identity, and the Body: Women's Autobiographical Practices in the Twentieth Century*. Bloomington: Indiana UP.
- Stamant, Nicole. 2013. „Memoir: An Introduction.” *Auto/Biography Studies* 28 (1): 167–170.
- Stamant, Nicole. 2013. „Memoir: An Introduction.” *Auto/Biography Studies* 28 (1): 167–170.
- Stark, Jared. 2011. „Traumatic Futures: A Review Article.” *Comparative Literature Studies* 48 (3): 435–452.
- Stewart, Victoria. 2005. „Holocaust Diaries: Writing from the Abyss.” *Forum for Modern Language Studies* 41 (4):418–426.
- Stier, Oren Baruch. 2015. *Holocaust Icons: Symbolizing the Shoah in History and Memory*. New Brunswick: Rutgers UP.
- Suleiman, Susan Rubin. 2006. *Crises and Memory and the Second World War*. Harvard: Harvard UP.
- Suleiman, Susan Rubin. 1998. „Monuments in a Foreign Tongue: On Reading Holocaust Memoirs by Emigrants.” *Poetics Today* 17 (4): 639–657.
- Suleiman, Susan Rubin. *Shaping Losses: Cultural Memory and the Holocaust*. Champaign: U of Illinois P, 2001.
- Suleiman, Susan Rubin. 2002. „The 1.5 Generation: Thinking about Child Survivors of the Holocaust.” *American Imago* 59 (3): 277–296.
- Tabachnick, Stephen E. 2014. *The Quest for Jewish Belief and Identity in the Graphic Novel*. Tuscaloosa, Alabama: University of Alabama Press.

- Tagore, Proma. 2009. *The Shape of Silence: Writing by Women of Color and the Politics of Testimony*. Monterey: McGill-Queen's UP.
- Taylor, Joy T. 2013. „'Am I Colored or am I White?': Unsettling 'the' Japanese American Experience through Sarah Ogawa's Life Story.” *Life Writing* 10 (2): 151–170.
- Torchin, Leshu. 2012. *Creating the Witness: Documenting Genocide on Film, Video, and the Internet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Tötösy de Zepetnek, Steven. 2006. „English-Language Memoir Literature by Central European Jewish Women.” In Andrea M. Laurisch (ed.) *Zions Töchter. Jüdische Frauen in Literatur, Kunst und Politik*. Wien: LIT, 139–148.
- Trahan, Elizabeth Welt. 2000. „Writing a Holocaust Memoir in Two Languages: A Balancing Act.” *Metamorphoses* 8 (2): 256–263.
- Turner, Henry Ashby, Jr. 2000. „Two Dubious Third Reich Diaries.” *Central European History* 33 (3): 415–422.
- Tyrer, Nicola. 2008. *Sisters in Arms: British Army Nurses Tell Their Story*. London: Weidenfeld & Nicolson.
- Underwood, Doug. 2011. *Chronicling Trauma: Journalists and Writers on Violence and Loss*. Champaign: University of Illinois Press.
- Vance, Jonathan F. 2011. *Death So Noble: Memory, Meaning, and the First World War*. Vancouver: University of British Columbia Press.
- Vassallo, Helen. 2008. „Embodied Memory: War and the Remembrance of Wounds in Nina Bouraoui and Lela Sebbar.” *Journal of War & Culture Studies* 1 (2): 189–200.
- Vees-Gulani, Susanne. 2003. *Trauma and Guilt. Literature of Wartime Bombing in Germany*. Berlin: DeGruyter.
- Vernon, Alex. 2002. „Submission and Resistance to the Self as Soldier: Tim O'Brien's Vietnam War Memoir.” *Auto/Biography Studies* 17 (2): 161–179.
- Vernon, Alex (ed). 2005. *Arms and the Self: War, the Military, and Autobiographical Writing*. Kent: Kent State UP.
- Wang, Jing. 2008. *When "I" Was Born: Women's Autobiography in Modern China*. Madison: University of Wisconsin Press.

- Watson, Julia. 2008. „'As Gay and as Indian as They Chose': Collaboration and Counter-Ethnography in In the Land of the Grasshopper Song.” *Biography* 31 (3): 397–428.
- Waxler, Jerry. 2013. *Memoir Revolution: A Social Shift that Uses Your Story to Heal, Connect, and Inspire*. Quakertown: Neural Coach.
- Waxman, Zoë. 2006. *Writing the Holocaust: Identity, Testimony, Representation*. Oxford: Oxford UP.
- Winter, Jay. 2006. *Remembering War: The War between Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven: Yale UP.
- Williams, Katarzyna Kwapisz. 2014. „Displaced Women: Eastern European Post-War Narratives in Australia.” *Life Writing* 11 (4): 375–387.
- Wilson, Richard. 2001. „Children and War in Sierra Leone: A West African Diary.” *Anthropology Today* 17 (5): 20–22.
- Wong, Hertha D. 1992. *Sweet. Sending My Heart Back across the Years: Tradition and Innovation in Native American Autobiography*. Oxford: Oxford UP.
- Yellin, Emily. 2010. *Our Mothers' War: American Women at Home and at the Front during World War II*. New York: Simon and Schuster.
- Yoshimizu, Ayaka. 2009. „'Hello, War Brides': Heteroglossia, Counter-Memory, and the Auto/biographical Work of Japanese War Brides.” *Meridians: Feminism, Race, Transnationalism* 10 (1): 111–36.
- Young, Elizabeth. 1999. *Disarming the Nation: Women's Writing and the American Civil War*. Chicago: University of Chicago Press.